

पार कि पार

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय श्रीप्रवास.

सं. क्र. ३३८

१८६३

REFBK-0013666

कृ. रा. देसाई

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र.

अनुक्रम ३६८५७... वि: ... भूमिका...

पृष्ठांक ..... ३३९..... बों दि ..... ६/५६४ .

अनुक्रमणिका

चार किल्ले:-

१) सिंधुदुर्ग	१
२) पन्हाळा	१४
३) रायगड	२९
४) विशाळगड	३८

चार नद्या:-

१) कावेरी	५१
२) भोगावती-पंचगंगा	६०
३) प्रवरा	७५
४) कोयना	८३

निवेदन

शुक्रवार ता. १ फेब्रुवारी १९६३ रोजी 'श्रीराजाराम प्रकाशन संस्था' स्थापन करून त्या संस्थेचें पहिलें पुष्प म्हणून माझेच 'चार किल्ले, चार नद्या' हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें आज हे पुस्तक वाचकांच्या हातीं देतांना मला अभिमान आणि आनंद वाटतो. 'चार किल्ले, चार नद्या' हे पुस्तक म्हणजे एक लेखसंग्रहच होय. या लेखसंग्रहांत माझे पूर्वी प्रसिद्ध झालेले लेख, त्यांत जरूर त्या सुधारणा करून व आणखी कांही अप्रसिद्ध लेख, देण्यांत आले आहेत. त्यांतील माहितीवरून हा लेखसंग्रह विद्यार्थ्यांना, सामान्य वाचकांना आणि त्या त्या विषयांतील अभ्यासूंनाहि उपयुक्त ठरेल असा भरवसा वाटतो.

कांही थोड्या दिवसापूर्वी पुण्याचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व प्रकाशक श्री. ग. ल. ठोकळ यांनीं माझ्या शिकारकथांचा संग्रह 'वेगळ्या शिकारकथा' या नांवानें प्रसिद्ध केला. या कथांचा बराच बोलवाला झाला. आणि त्यांतूनच 'चार किल्ले, चार नद्या' च्या प्रकाशनाची प्रेरणा उत्पन्न झाली. ही प्रेरणा संगोपण्याकामीं माझे स्नेही श्री. डी. वाय. कुरणे व श्री. ई. ज. निंबाळकर यांचे भरपूर सहाय्य झाले, हे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणे भाग आहे. तसेच कोल्हापूर रेकॉर्ड ऑफिस व कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाचे सुपरिटेण्डेंट श्री. एस. एस. शिंदे यांनीं या संग्रहास मोलाची प्रस्तावना लिहिली याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणे जरूर आहे.

आर्यभानू प्रेसचे व्यवस्थापक श्री. कोकाटे यांनीं आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीनें हे पुस्तक अत्यंत अल्पावधींत छापून दिलें, याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे.

ता. २५ फेब्रुवारी १९६३

कृ. रा. देसाई.

२०९४, शनिवार पेठ

कोल्हापूर

प्रस्तावना

(लेखक : शं. सं. शिंदे, बी. ए, एल. एल. बी. सुपरिटेण्डेंट
कोल्हापूर रेकॉर्ड ऑफिस व कोल्हापूर वस्तु संग्रहालय)

माझे मित्र श्री. कृ. रा. उर्फ मामा देसाई यांचे हे छोटेखानी पुस्तक, त्यांत समाविष्ट असलेल्या चैतन्ययुक्त व प्रगमनशील लेखसंग्रहामुळे महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास खूपच आवडेल यांत शंका नाही. ' चार किल्ले चार नद्या ' या कृतीचे अथपासून इतिपर्यंत वाचन झाल्यावर ' छान ! ' हा एकच सहजोद्गार माझ्या मुखावाटे उच्चारित झाला; आणि समरसपणे हे पुस्तक वाचणाऱ्या कोणाहि वाचकाच्या बाबतींत असेंच घडून येईल.

सिधुदुर्ग, पन्हाळा, रायगड व विशाळगड हे चार किल्ले व भोगावती तथा पंचगंगा, प्रवरा, कावेरी व कोयना या चार नद्या, या वरील माहिती-पूर्ण लेखांचा समावेश या पुस्तकांत करण्यांत आला आहे. किल्ल्यासंबंधीचे लेख वाचताना मराठी माणसाच्या हृदयास अभिमानाचे भरते आल्यास नवल नाही. ' संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग ..... हे राज्य तर तीर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामींनी (शिव छत्रपतींनी) गडावरूनच निर्माण केले. .... गड कोट विरहीत जे राज्य त्या राज्याची स्थिति म्हणजे अभ्रपटल न्याय आहे. .... गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बळ, गडकोट म्हणजे राजलक्ष्मी ..... किंबहुना गडकोट म्हणजे आपले प्राण-रक्षण ' अशा प्रकारे किल्ल्यांचे महत्व वर्णन रामचंद्रपंत अमात्यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध आज्ञापत्रांत केले आहे. असे हे किल्ले अखिल महाराष्ट्रीयाना किंबहुना सर्वच भारतवासीयांना " शिवरायाचे आठवावे रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप " असा संदेश आज मितीसहि देत राहिले आहेत. किल्ल्यांचे महत्व किती आहे, हे शिव छत्रपति पूर्णपणे जाणून होते. म्हणून

तर त्यांनीं विकट प्रसंगीं निभावणी व्हावी यादृष्टीनें तंजावर प्रांतीं जिंजीचा बळकट किल्ला आपल्या अम्मलाखालीं आणून सुसज्ज ठेविला. संभाजीच्या वधानंतर स्वराज्यावरील संकटकाळीं या किल्ल्यानें दिलेली गौरवास्पद झुंज प्रसिद्धच आहे. स्वराज्य रक्षणकर्त्या महाराणी ताराबाईनें याच किल्ल्यांचा उपयोग मोठ्या हिंमतीनें व हिक्मतीनें करून स्वराज्याचें रक्षण केलें. सारे मराठी राज्य खतम करण्याच्या इरेस पडलेल्या बलाढ्य औरंगजेबाची ह्यात एकेक किल्ला सर करण्यांत खरोखरीच गुजरून गेली आणि श्री. देसाई यानी पहिल्याच लेखांत उद्धृत केलेल्या शिवरायाच्या भविष्यवाणीचें अल्पावधींतच प्रत्यंतर आलें. रायगड ही तर छत्रपतींची राजधानी होतीच. पण पन्हाळा ही शिवरायांची दक्षिणेंतील संकल्पित राजधानी होती. या दोन्हीं किल्ल्यांचा या लेखसंग्रहांत समावेश करण्यांत श्री. देसाई यांचा समयोचितपणाच दिसून यतो.

प्रत्येक किल्ल्यास कांहींना कांहीं इतिहास हा असतोच. त्याचप्रमाणें नद्यांचें. इतिहास पुरुषांचीं राजकीय घडण किल्ल्यामुळे बनविली गेली असते, तर त्याच्या सांस्कृतिक व विकासात्मक जीवनाचें प्रतिबिंब जलवाहीनींच्या जलप्रवाहांत दृग्गोचर होत असतें. बहुतेक किल्ल्यांशीं व नद्यांशीं कांहीं लोककथा वा दंतकथा निगडित झालेल्या असतात. या कथा केवळ दंतकथा म्हणून उपेक्षिण्या सारख्या नसतात, हें सत्य प्रस्तुत लेख संग्रहाच्या वाचनानें वाचकांस पटू शकेल. पृष्ठ ४५ वरील मराठा वीरांगनांनीं विशाळगडावर सत्व रक्षणार्थ दिलेल्या आत्माहुतीचें वर्णन वाचून आमच्या पूर्वज मायबहिणींना शतशः प्रणाम असोत, असें म्हटल्या वाचून राहवत नाहीं. महाराष्ट्र कवि यशवंत यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, एकादा प्रवाहपतीत व अगतीक माणूस स्वतःस उद्देशून असें म्हणूं इच्छील कीं, 'तुझ्या हातून कांहीं नेटके घडण्याचा संभव नाहीं, निदान तूं या वीर कन्यांची आरती तरी गा.' विशाळगडावर हा जोहार जिथें झाला ती जागा अद्याप 'सतीचा माळ' म्हणून वाखाणली जाते. यावरून ही केवळ

एक दंतकथा नसून, तें एक ऐतिहासिक सत्य आहे हेंच अनुमान निघू शकतें. वात्सल्याचें मूर्तिमंत दर्शन घडविणारी रायगडच्या हिरकणी बुरुजासंबंधीची कथाहि आपल्या मनाचा ठाव घेतल्याशिवाय राहत नाही. नवीं नवीं स्मारके उभारली जात आहेत. पण सिंधुदुर्गासारख्या शंभर टक्के सत्य व स्फूर्तीप्रद स्मारकांची आवाळ अगर उपेक्षा होणें अत्यंत अनिष्ट होय. श्री. देसाई यांची याबाबतची तळमळ ठिकठिकाणीं दिसून येते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारचें व राज्यसरकारांचें अशा स्मारकांच्या संरक्षणाकडे लक्ष वेधत आहे, ही मात्र समाधानाची गोष्ट आहे.

श्री. देसाई यांचें मन केवळ भूतकाळांतच रममाण होत नसून वर्तमान काळांतील विकासावर व पुढे येणाऱ्या भविष्य काळावर दृढ आशावादानें तें खिळलें असल्याचेहि त्यांच्या या सदरील लेखांवरून दिसून येतें. विशेषतः भोगावती, कावेरी इत्यादि नद्यांवरील त्यांचें विवेचन या दृष्टीनें उद्बोधक आहे. पूर्वजांच्या पराक्रमापासून स्फूर्ति घेऊन, 'आम्हीहि कार्यप्रवण होऊया व नवा इतिहास निर्मूया,' हेंच बोधवचन जणु काय श्री. देसाई यांना वाचकांच्या मनावर ठसवावयाचें आहे. कविश्रेष्ठ गोविंदाग्रजांनीं आपल्या महाराष्ट्र गीतांत 'गोदा कृष्णा भीमा तुझिया ललाटिच्या रेषा' अशा शब्दांत महाराष्ट्रभूच्या नद्यांना गौरविलें आहे. त्यांच्या प्रतिभेस उत्स्फूर्त झालेली ही काव्यपंक्ती आज सत्य सृष्टींत अवतरती झाली आहे. या महा नद्याच काय, पण भोगावती, कोयना या सारख्या त्यांच्या छोट्या भगिनीहि महाराष्ट्राच्या भाग्यविधात्या रेषा म्हणून मान्यता पावून राहिल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळांत या नद्यांच्या काठीं साखर कारखाने, विद्युत-केंद्रे अशीं आधुनिक तीर्थक्षेत्रें रंजले-गांजलेल्यांच्या उद्धारार्थ निर्माण होत आहेत आणि यापुढें देवसुद्धां आपल्या वास्तव्यासाठीं अशींच तीर्थक्षेत्रें पसंत करीत राहिल. या नद्या आपल्या आसमंतांतील दूरवरचा भूप्रदेश सुजलाम् सुफलाम् करून देशाच्या औद्योगिक व उत्पादन क्षेत्रांत किती प्रचंड कार्य करू शकतात, याची कल्पना येण्यास मामांचे या नद्यांवरील

लेखच वाचायला हवेत. औद्योगिक प्रगतीबरोबर कावेरी, भोगावती आदि नद्यांच्या काठीं निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित सौंदर्य स्थानेहि कशी अस्तित्वांत येऊ शकतात हेहि या लेखांतून पहावयास मिळते.

श्री. देसाई यांनी आपले सर्व्व लेख परिश्रम पूर्वक, माहिती संपादन अकर्षक व ओघवती भाषाशैलींत लिहिले आहेत. भाषासौष्ठव व उपमा-लंकार यांचें एक उदाहरण म्हणून, 'जर आपण श्रावणांत या राधानगरी ते शिरोळ वहाणाऱ्या भोगावती-पंचगंगा नद्यांच्या परिसरांचे विहंगामाव-लोकन केले तर गडद हिरव्या रंगाची मखमली पायघडी, नदीच्या प्रवाहाच्या प्रवासासाठी धरणीमातेवर अंधरली की काय असा भास होतो. आणि याच परिसरांतून या नद्यांच्या संथ गतीने वहाणाऱ्या प्रवाहारून जर आपण विमानोड्डाण केले तर या नदीचा प्रवाह, भुरकट राखी रंगाच्या लुसलुशीत मखमली अस्तराला कातरीत जात आहे असा भास होतो.' अशा शब्दांत भोगावतीच्या प्रवाहाचे त्यांनी केलेले पृष्ठ ६९ वरील वर्णन वाचकांच्या निदर्शनास आणणे अस्थानी होणार नाही. शिवाय ते आपले लिखाण विषयाशीं पूर्ण तादात्म्य पावून, मनरंजनावरोबर वाचकांच्या ज्ञानलालसेसहि आवाहन करण्याच्या हेतूने करीत असतात. वाचकांस कंटाळवाणे वाटेल असा मजकूर लेखांत घुसडण्याचें ते कटाक्षानें टाळतात हेहि या लेखसंग्रहावरून दिसून येते. म्हणूनच, सुरुवातीस म्हटल्या प्रमाणें 'चार किल्ले, चार नद्या' हें मामांचें पुस्तक वाचकांच्या संपूर्ण पसंतीस उतरेल असा दृढ विश्वास वाटतो.

कोल्हापूर }
ता. २२-२-१९६३ }

शं. सं. शिंदे

राज्य मंत्र संगणक. ठाणे. स्थळपत्र.

अंक ३६८५७. वि: ... शुभवार ...

दिनांक ... ३३९

मराठ्यांच्या सागरी-सामर्थ्याचे प्रतिष्ठान-सिंधुदुर्ग

मराठ्यांच्या सागरी सामर्थ्याचे प्रतिष्ठान, शिवाजी महाराजांच्या आरमारी दलाचे आदिस्थान, म्हणजेच मालवण व अलिबाग येथील जंजिरे होत. मालवण येथील जंजिरा म्हणजेच सिंधुदुर्ग होय.

छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्याचा विस्तार, पूर्वेस विजापूर, गोवळकोंड्यापर्यंतचा सर्व प्रदेश, दक्षिणेस हुबळी व बेदनूरचा प्रदेश, पश्चिमेस अरबी समुद्रापर्यंतचा प्रदेश आणि उत्तरेस खानदेश, औरंगाबाद व वऱ्हाड यापर्यंतचा प्रदेश, एवढा होता. महाराजांच्या अंमलाखाली जसा एवढा प्रदेश होता, तसेच त्या अंमलाच्या संरक्षणासाठी महाराजांच्या-पाशी ३६२ किल्ले होते. या किल्ल्यांचे महत्त्व त्याकाळी राज्याच्या संरक्षणाकामीं अत्यंत मोलाचे होते, हे महाराजांनी "किल्ले बहुत झाले, विनाकारण पैका खर्च होतो" या आरोपास पुढील उत्तर देऊन दाखवून दिलेले आहे, आणि इतिहासांत ती एक सिद्ध गोष्ट होऊन राहिलेली आहे.

या किल्ल्यांचें महत्त्व प्रतिपादतांना शिवाजी महाराज म्हणतात “जैसा कुळंबी शेतास माळा घालून शेत राखतो, तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवांस खिळे मारून बळकट करतात, तशी राज्यास बळकटी किल्ल्यांची आहे. किल्ल्यांच्या योगानें औरंगशहासारख्याची उमर गुजरून जाईल. आपणांस धर्मस्थापना व राज्यसंपादन करणें आहे. सर्वास अन्न लावून, शत्रुप्रवेश न होय, तें किल्ल्यामुळेंच होतें. सर्वांचा निर्वाह आणि दिल्लीद्रासारखा शत्रु उरावर आहे. तो आला तरी नवे जुने ३६० किल्ले हजरतीस आहेत. एक एक किल्ला वर्ष वर्ष लढला, तरी ३६० वर्षे लागतील.” याच दृष्टीनें शिवाजीमहाराजांनीं १६४६ मध्ये तोरणा किल्ला घेतला. नंतर राजगड, पुढें कोंडाणा-सिंहगड-पुरंदर, कांगारी, तिकोनी, लोहगड, दक्षिण कोंकणातील तळें, घोसाळा, लिंगाणा, बिरवाडीचा किल्ला, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, पन्हाळा, पावनगड, खेळणा-विशाळगड-रांगणा, वसंतगड, चंदन, वंदन, नांदगिरी, ताटोरा, जिंजी, सिंधुदुर्ग वगैरे जवळजवळ ३६० किल्ले पदरी बाळगले. त्यांपैकीं बरेच किल्ले त्यांनीं स्वतः बांधविलेले आहेत. शिवाजी महाराजांनीं स्वतः बांधविलेल्या किल्ल्यांपैकीच एक मालवणचा सिंधुदुर्ग होय.

पश्चिमेच्या दिशेनें अरबी समुद्रांतून मराठी राज्याचें संरक्षण करण्याकरितां शिवाजी महाराजांनीं उत्तम आरमार तयार केलें होतें.

एकीकडे गोमांतक भागांत संचार करणारे फिरंग्यांचें आरमार आणि एकीकडे जंजिन्याच्या शिद्दीचें आरमार, या दोन परकीय सत्तांच्या आरमाराला यशस्वी शह देण्यासाठीं महाराजांनीं आपलेंहि आरमार प्रभावी केलें आणि या आरमाराचें मुख्य ठाणें म्हणून मालवण येथें समुद्रांत एक अभेद्य दुर्ग बांधविला. ‘सिंधुदुर्ग’ या सार्थ नांवानें तो इतिहासांत प्रसिद्ध झाला व आजहि तो तितकाच प्रसिद्ध आहे. परकियांच्या आरमारी सत्तेला पायबंद घालावा, त्यासाठीं आपलें आरमार असावें, या दोन्ही कल्पना कृतींत उतरविल्यानंतर, शिवाजी महाराजांना, आरमारी ठाणें म्हणून एक किल्ला

असावा याची कल्पना सुचली. राजांच्या या कल्पनेला पंख फुटले आणि हां हां म्हणतां, किल्ला बांधण्याची कल्पना कृतींत उतरविण्याचा संकल्प एका शुभमुहूर्तावर सोडण्यांत आला. याकामीं सरदार तामोजी, मानोजी, गुंगाजी आणि शिवजी कोळी यांची नेमणूक करण्यांत आली.

चांगल्या, भक्कम आणि सुरक्षित स्थळाच्या शोधास प्रारंभ झाला. समुद्रकिनार्याची पाहणी झाली आणि मालवणजवळचे 'कुरटे' नांवाचे शुद्ध काळेकभिन्न खडक दुर्गासाठीं मुक्रर करण्यांत आले. दुर्ग बांधणीच्या खर्चाची तरतूद, हुबळी व सुरत पेटा लुटून आणलेल्या निधींतून करावयाची असें ठरविण्यांत आलें. गोमांतकाच्या फिरंग्यांना, जंजिच्याच्या शिद्दीच्या आरमाराचें भय दाखवून, त्यांचेकडून मराठ्यांच्या आरमारासाठीं, सुरक्षित ठाणें बांधण्यासाठीं तज्ज्ञ इंजिनीअर्स मिळविले. शिवाजीमहाराजांच्या अंगच्या मुत्सद्देगिरीचा हा एक प्रकारचा नमुना होय. सर्व साहित्याची जमवाजमव केली आणि एका मंगल मुहूर्तावर १६६४ साली महाराजांनी गोमांत भागानें सावंतवाडीवरून येऊन, किल्ल्याच्या तटाच्या पायाभरणीचा समारंभ स्वतःच्या हस्ते केला. हा पायाभरणी समारंभ करण्यापूर्वी महाराजांनीं किनाऱ्यावर श्रीगणेशपूजन केलें. ज्या जागीं हें गणेशपूजन करण्यांत आलें तें स्थळ 'मोरयाचा दगड' या नांवानें आज संबोधिलें जातें. या ठिकाणीं खडकावर श्रीगणेश मूर्ति, एकीकडे सूर्यकृति व चंद्राकृति अशा आकृति कोरलेल्या दिसून येतात. पायाभरणी समारंभ आटोपून महाराज सातेरीघाटानें वर आले. किल्लाबांधणीवर देखरेख करण्याची कामगिरी सरदार विश्वनाथ आणि एक कुडाळदेशी यांवर सोंपविण्यांत आली.

किल्ला बांधण्यास सुमारे एक कोटि होन खर्ची पडले. गड बांधायला तीन वर्षांचा कालावधि लागला. गड बांधल्यानंतर कामगारांना कडी, मंदिल बांधले, अनेक देणग्या दिल्या. थैलीचे तोंड मोकळें सोडलें.

कुठेंहि हात आंखडला नाही. ज्या चार मच्छीमार लोकांनी, दुर्ग बांधण्यास योग्य स्थळ शोधलें, त्यांना वंशपरंपरागत गांव-इनामें देण्यांत आलीं, आणि मराठी राज्याच्या त्यांनीं केलेल्या सेवेचा गौरव केला. मोगलांच्या ताब्यांतून पुरंदर किल्ला जिंकण्याचा पराक्रम करणारे रामचंद्र नीळकंठ यांना सिधुदुर्गाचे वंशपरंपरागत सबनीस नेमण्यांत आले. पण त्यांच्यावर सुपूर्त केलेली कामगिरी करण्यासाठीं त्यांच्या दिमतीस मुतालिक देण्यांत आला. खुद्द शिवाजी महाराजांनी ही सनद ता. १३-४-१६६८ रोजीं दिली. गडावर ३०० शिबंदी ठेवली. किल्ल्यावरील आरमाराचा मुख्य म्हणून मायनाक या भंडारी जातीच्या तांडेलास नेमले. आरमार बांधण्यासाठीं लगतच पद्मगड व राजकोट हे दोन छोटेखानीं दुर्ग (बाले किल्ले) मुक्रर करण्यांत आले. पद्मगडावर पूर्वी भूमीवरून जातां येत असे. पण ८-१० वर्षे झालीं त्याच्याभोंवतालची वाळू पाण्यानें वाहून गेली आहे. त्यामुळे आतां पद्मगडावर जातांना पाणी ओलांडावें लागतें. राजकोट हा मात्र पाण्यांत नाही. तो खुद्द भुईकोट आहे. खाडीपलीकडे सरजेकोट आहे. या ठिकाणावरून समुद्राची टेहेळणी करीत असत. अशा या थोर आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर, संरक्षणक्षम अवस्थेंत, समुद्रांत उभा असलेला हा सिधुदुर्ग, पाण्यांत उभा असलेला असा, भारतांत एकुलता एकच आहे असें मानलें जातें.

ऐतिहासिक ऐश्वर्य लाभलेला हा सिधुदुर्ग ज्या 'कुरटे' खडकावर गेलीं तीन शतके उभा आहे, तो शुद्ध काळाकभिन्न खडक, मालवणपासून सुमारे अर्धा मैल समुद्रांत आहे. या खडकावर सिधुदुर्गानें व्यापलेलें क्षेत्र सुमारे ४८ एकर आहे. त्याचा तट दोन मैल लांब भरेल इतका आहे. तटाची उंची ३० फूट असून रुंदी १२ फूट आहे. तटास ठिकठिकाणी भक्कम असे एकंदर २२ बुरुज आहेत. दुर्गाभोंवती धारदार खडक आहे. पश्चिमेस आणि दक्षिणेस अथांग सागर पसरला आहे. आणि या अथांग महासागराच्या प्रचंड लाटा अंगावर घेत घेत पश्चिमेकडील आणि दक्षिणेकडील तट,

एखाद्या वीरासारखा खडा आहे. या पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील तटाच्या पायांत ५०० खंडी शिसे घातले असून फक्त या तटाच्याच बांधणीस ८० हजार होन खर्ची पडले आहेत. निसर्गाच्या पायावर जरी उभा असला, तरी दुर्गाचा तट हा किती केले तरी मानवानेंच बांधलेला. तो किती काळ या अजस्र लाटांशी झुंजत राहणार? गेलीं कांहीं वर्षे या तटाला भगदाडें पडूं लागली असून, वेळीच त्याची योग्य ती डागडुजी झाली नाही तर, निदान दक्षिण बाजूनें तरी सागर आंत मुसंडी मारल्याखेरीज राहणार नाहीं—नव्हे त्यानें तशी मुसंडी मारून बरेंच आक्रमण केलेहि आहे. महाराष्ट्रांत एकूण ३२९ किल्ले आहेत, त्यासाठीं सरकार प्रतिवर्षी १४१६३ रुपये खर्च करतें असें सांगितलें जातें. खर्च कितीहि आला तरी ही ऐतिहासिक वैभवाची स्थानें आपल्या पूर्वजांच्या अतुल पराक्रमाची स्मारकें शाबूत ठेवलीच पाहिजेत, नव्हे तें एक अत्यंत महत्त्वाचें राष्ट्रीय कार्य आहे. “प्राचीन अवशेष अपने राष्ट्रकी अनुवंशिक देन है! कृपया इन्हे न बिगाडिये.” असे फलक या प्राचीन अवशेषांत, पुराणवस्तु संशोधक खात्यातर्फे उभारल्यानें सरकारचें कर्तव्य संपलें असें होत नाहीं. जनतेला हा उपदेश करण्याबरोबरच सरकारनेंहि आपलें कर्तव्य पार पाडलें पाहिजे. पश्चात्य राष्ट्रांत पहा. एखाद्या नाटककाराचें निवासस्थानसुद्धां राष्ट्रीय चीज म्हणून सांभाळून ठेवण्यासाठीं कोण धडपड चालते ती! याचेंच अनुकरण राष्ट्र म्हणून आम्ही करावयास नको काय?

सिधुदुर्गाचें प्रवेशद्वार पूर्वेकडे आहे. या जागीं प्रवेशद्वार आहे. हें पाहणारास सहजासहजीं दिसून येत नाहीं. कारण या प्रवेशमार्गाची मांडणीच अशी केली आहे कीं, पाण्यांतून मनुष्य तटाजवळ उतरला कीं मग त्याला, उत्तराभिमुख असलेली एक खिड दिसते. या खिडींतून आंत गेलें कीं दुर्गाचें द्वार लागतें. हें द्वार भलेभक्कम उंबराच्या फळ्यांचें केलेलें आहे. हेतु हाच कीं या फळ्यांवर शत्रूनें घातलेले हत्यारांचे आघात बोथट व्हावेत. उंबराच्या लाकडाचा हा मोठा गुण आहे. आतां या द्वारास कांहीं सागवानी फळ्या जोडून त्याची दुरूस्ती राखण्यांत आली आहे ही गोष्ट

वेगळीं. हें द्वार ओलांडून गेलें कीं प्रथम मारुतीरायाचें छोटेखानी मंदिर लागतें. यालगतच दरवाजाच्या बुरुजावर जाण्यासाठीं मार्ग आहे. बुरुजावर पूर्वी नौवत झडण्यासाठीं जागेची योजना होती. मारुतीरायास अभिवादन करून या मार्गाने बुरुजावर गेलें कीं, तिथून आसमंतांतला १५ मैलांच्या टापूतील प्रदेश सहज दिसतो. बुरुजावरून खालीं येऊन, पश्चिमेकडे जाण्यास मार्ग आहे. त्या मार्गानें थोडीं पावलें गेल्यानंतर 'जरीमरीचें' देऊळ लागतें. ही जरीमरीं देवी लेकुरवाळ्या सवाष्ण बायकांची आवडती देवी असून तिच्यापुढें त्या नानाप्रकारचे नवस मागून घेतात, आणि ती पुरी करण्याचे वेळीं मंगळवारी देवीची खणानारळानें ओटी भरतात. या दुर्गांत झाडेंझुडपें आहेत. नारळीचीं झाडेंहि थोडि आहेत. तेथील लोक-संख्या १५० असून सुमारें ७५ तिथें वस्ती करून आहेत. यांत कांहीं मुसलमानहि आहेत. त्यांचीं घरेंहि आहेत शिवरायांच्या पदरी सर्व जाति घमांचे नोकर होते. त्यांच्याच वंशजांची हीं कांहीं मुसलमान घराणीं होत. सध्या त्याच्यांकडे नौवत-नगारा वाजविण्याची कामगिरी आहे. या लोक-संख्येपैकीं बाकीची रोजगारीसाठी मुंबईस गेलेली आहेत.

या किल्ल्यावर आज कांहीं थोडक्याच इमारती आहेत. मुख्य इमारत म्हणजे श्री शिवराजेश्वराचें देवालय व त्याचेपुढील मंडप ही होय. शिवराजेश्वराचें म्हणजे मराठी राज्याचे संस्थापक, शककर्ते छत्रपति शिवाजीमहाराजांचें हें देवालय. त्यांची मूर्ति या देवालयांत आहे. हें देवालय शिवाजी महाराजांचे पुत्र राजाराम महाराज यांनीं १६९५ इ. स. त बांधविलें. आंतील शिवरायांची मूर्ति दगडी असून ती कोळ्याच्या वेशांत आहे. मूर्तीची बैठक बैठ्या स्वरूपांत आहे. अशा बैठकींत आख्या भारतवर्षांत ही एकच आहे. शिवाजी महाराजांचे अश्वारूढ असे अनेक पुतळे आहेत. अर्धपुतळेहि आहेत, खड्या स्वारीचे पुतळेहि आहेत. पण बैठ्या बैठकीची एकच एक सिधुदुर्गातील प्रतिमा होय. शिवराजेश्वराचें हें देवालय या दृष्टीनें जसें वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतें, त्याहिपेक्षां तें शिवाजी महाराजांचे सुपुत्र राजाराम महाराज यांनीं बांधविलें म्हणून तर तें अत्यंत

महत्त्वपूर्ण ठरते. आणि म्हणूनच ते देवालय ज्या सिंधुदुर्गात आहे त्या दुर्गाची योग्य जोपासनेची सर्व काळजी शिवरायांच्या अभिमानी सरकारने सदैव बाळगली पाहिजे. शिवराजेश्वर देवालयांतील शिवरायांची ही मूर्ति पन्हाळा येथे घडविली व तेथून ती येथे आणून तिची प्रतिष्ठापना केली. ही मूर्ति बैठी आहे. बैठक साधी असली तरी दोन्ही पायांचे तळवे जोडून, उजवा हात उजव्या मांडीवर (आचमनाच्या वेळीं करतात तसा हाताचा पंजा) डावा हात डाव्या गुडघ्यावर टेकून ठेवलेला अशा अंगबिक्षेपयुक्त ही मूर्ति आहे. गळ्यांत कंठा, डाव्या हाताच्या दंडाला कडे, मनगटांत वाळे, पायांतहि वाळे, ढोकीला टोप, अशी वस्त्रप्रावरणे व अलंकार मूर्तीवर कोरलेली आहेत. मागील बाजूस उजवीकडे सूर्य व डावीकडे हाताच्या चंप्याएवढी चंद्रकोर कोरलेली आहेत. मूर्तीस पूजेच्यावेळीं मुखवटा व कपडे नेसविण्यांत येतात. हे मुखवटे (टोप) चांदीचे व सोन्याचे आहेत. सोन्याचा मुखवटा प्रसंगविशेषीं घातला जातो. या मूर्तीशेजारी शिवरायांचे एक गुरु श्री मौनी महाराज यांची एक मूर्ति आणि राजाराम महाराज यांची म्यान केलेली तलवार आहेत.

शिवराजेश्वर देवालयाच्या नगरखान्यांत, रोज दोन वेळ सकाळीं व सायंकाळीं नौबत झडते. नौबतीच्यावेळीं चवऱ्या डोलविल्या जातात, नौबत आटोपल्यावर महालदार पुकारा करतो व तिथे स्थानापन्न असलेल्या संकपाळला जोहार देतो.

शिवप्रतिमेची पूजा दोन वेळां होते व दोन्ही वेळां नैवेद्य होतो. प्रत्येक सोमवारी पालखी निघते. या मंदिरांत रामनवमी, वैशाख शु. द्वितीयेस शिवजन्म, गोकुळअष्टमी, नवरात्र असे उत्सव साजरे केले जातात. कार्तिक मासीं संपूर्ण महिनाभर कीर्तन, पहांटे काकड आरती व दीपावलि व त्रिपुरी पौर्णिमेदिवशीं दीपोत्सव असा कार्यक्रम होतो. नारळी-पौर्णिमेस गडावरील नारळ प्रथम समुद्रांत फेकला जातो व नंतर मालवणमधील नारळ फेकण्यांत येतात. सीमोल्लंघन दुर्गावरील साखर

बावे (विहीर) शेजारी दरबार भरत असे. त्या जागेसमोर तरवारीने शमी तोडून करण्यांत येते. या देवाल्याची व्यवस्था, पूजा-अर्चादि विधि करण्याची कामगिरी राजाराम महाराजांनीं राणोजी संकपाळ यांजवर सोंपविली होती. अद्यापहि त्याच घराण्यांत ही कामगिरी व जोहार घेण्याचा मान चालूं आहे. चालू पिढी ही सातवी पिढी असून सध्यां दामोदर महादेव संकपाळ हे हीं कामें उरकीत असतात. मालवणच्या पूर्वेस देऊळवाडा आहे. तिथें आदिनारायणाचें देवालय आहे व त्याचेच शेजारी रामेश्वराचें देवालय आहे. या देवाल्यांत शिवलिंग आहे. या रामेश्वराची पालखी सिंधुदुर्गातील शिवराजेश्वरास नित्य येत होती. पण गेली कांहीं वर्षे तेथील वहिवाटदार पुजारी-गुरव-आणि गांवकर मंडळी यांचेमध्ये हक्कासंबंधीं वाद चालूं असल्यामुळे ही पालखी आतां जाण्याचें बंद झालें आहे. तसेंच मालवणच्या उत्तरेस पांच मैलावर कांदलगांव आहे. तेथीलहि रामेश्वराची पालखी प्रति १२ वर्षांनीं शिवराजेश्वरास येत असते. हा प्रघात मात्र अद्यापि चालूं आहे. याबाबत अशी एक कथा सांगितली जाते कीं, देऊळवाडा व कांदलगांव येथील देवालये यवनांच्या कारकिर्दीत गोमांसानें भ्रष्ट करण्यांत आली होती. शिवाजी महाराजांनीं गोहत्या बंद करून ही देवालये तर पवित्र केलीं. त्यांचे उतराई होण्यासाठीं या पालख्या जातात. कथेंत बराच तथ्यांश असावा असें म्हणणें भाग आहे. शिवमूर्तीस उपकृतबुद्धीनें व अनन्यभावे वंदन करून या दुर्गातील इतर देवालये पाहावयास जातां येते. या दुर्गावर शिवराजेश्वराचे देवाल्याखेरीज, महापुरुष, अमृतेश्वर, भगवती-भवानी देवी अशी आणखीन् देवालये आहेत. महापुरुषाचे देवालय स्वयंभू आहे व पिढी जसजशी वर येत जात आहे तसतसा शेजारचा खडक अलग होत आहे, असें तिथें वास्तव्य करून राहिलेल्या लोकांचें म्हणणें आहे. अमृतेश्वराचे देवालय आंत खोल असून तिथें ५-७ महिने पावसाळ्यांत पाणी असतें. या देवाल्यांत पश्चिमेकडील बाजूस भुयारी वाट आहे असें सांगितलें जातें.

शिवराजेश्वराचे देवालयाचे दक्षिणेस भगवती भवानीमातेच्या देवालयाजवळ शिवाजी महाराजांचा वाडा होता. आतां त्या जागीं वाड्याचे अवशेषच तेवढे शिल्लक आहेत. इंग्रजांनीं जेव्हां हा सिंधुदुर्ग इ. स. १८१२ मध्ये आपल्या ताब्यांत घेतला, त्यावेळीं लोकांच्या नजरेंतून पूर्वीचे राजवैभव काढून टाकण्याच्या हेतूनें त्यांनीं तो उध्वस्त करून टाकला. तथापि जो कांहीं अवशेष खडा आहे त्याचा गिलावाहि पडला नाही किंवा रंगहि उडालेला नाही. तो तांबूस रंग त्या गिलाव्यावर सुस्थित दिसून येतो. किल्ल्याच्या बांधणावळीसाठीं जो चुना वापरण्यांत आला त्याचे कांहीं ढीग सध्यां गडावर पडलेले आहेत. कुदळीनें ते ढीग फोडता येत नाहीत. पहार चालत नाही, इतकेंच काय चुन्याचा मजबूतपणा पाहण्यासाठीं ब्रिटिशांनीं सैनिकाकरवीं बंदुकीच्या गोळ्या त्याच्यावर झाडून पाहिल्या पण त्याहि या चुन्याच्या ढिगाचे एखादे कवचहि काढू शकल्या नाहीत. राजवाड्यासमोर वायव्य बाजूस दरबार भरविण्याची जागा होती तीहि या इंग्रजांच्या तडाख्यांतून सुटली नाही. यापलिकडे पश्चिमेस परेड ग्राऊंड होतें व तिथेंच एका मोठाल्या पण उंच वर्तुळावर मध्यभागीं ध्वजस्तंभ उभारला जाण्याची जागा आहे तिथेंच मराठ्यांचा भगवा ध्वज १८१२ पर्यंत फडकत होता. ध्वजस्तंभ २२८ फूट उंच होता यामुळे दूरवर समुद्रांतून त्यावरील ध्वज सहजपणें दिसत असे. या बाजूस पश्चिम तटावर उभें राहिलें कीं आकाशाला भिडलेला अथांग सागर दृष्टीस पडतो. या राजवाड्याच्या आसमंतांत गोड्या पाण्याच्या तीन विहिरी आहेत. त्या तिन्ही विहिरींचीं नांवे आहेत. एकीस दूधबाव, दुसरीस दहीबाव व तिसरीस साखरबाव म्हणतात. या नामकरणांत पंचामृताची कल्पना सामावली आहे. या दुर्गावरील जमीन खडकाळ व पिवळट रंगाची मातीची आहे. येथें कुठेकुठे स्थानिक रहिवासी पिकें करतात. कुदळीनें खणून पिके करतात. दुर्गावरील जमीन ही राजाची भूमि मानली जाऊन तिचा मानमरातब ठेवला जातो. राजाच्या भूमीवरून 'नांगर फिरवायचा नाही' ही स्वामिनिष्ठेची भावना पोटीं ठेऊन, पिकें

करतांना कुदळींचा उपयोग केला जात असला तरी, या पोटीं ही भूमि खडकाळ असल्याने तिथें नांगर चालत नाही ही खरी वस्तुस्थिति आहे.

याहि पलिकडे दक्षिणेस गेलें कीं तट लागतो. या तटाला ठिक-ठिकाणी भगदाडें पडत चाललेली आहेत. * येथेंच तटाच्या पायथ्याशीं राणीची स्नान करावयाची जागा आहे. तटाच्या आंतून पश्चिमेकडील दगडी जिन्यानें उतरून पायथ्याशीं जाता येते.

तेथें एक दगडी चौकट लागते. या चौकटीतून बाहेर वाळवंटांत येता येते. बुरुजाचा आसरा असल्यानें स्त्रियांस समुद्रस्नानास ही सोयीची व सुरक्षिततेची जागा आहे. इ. स. १७०८ मध्ये सातारच्या शाहूनें, 'ताराबाई आपल्या तडजोडीच्या प्रयत्नांस भीक घालीत नाही' असें पाहून तिचेवर चाल केली. ते "कूच करून पन्हाळियावर गेले, तेथून पंचगंगेवर गेले, पन्हाळ्यास मोर्चे लावले यामुळें ताराबाई पन्हाळगडावरून रांगण्यास गेली. शाहूनें रांगण्यावर हल्ला चढविण्याचा मनसुबा रचिला. तेव्हां ताराबाई रांगण्यावरून मालवणास आली व सिंधुदुर्गावर तिचे सहा महिने वास्तव्य होते. या वास्तव्यांत तिची समुद्रस्नानाची जागा ही होती. म्हणून या जागेस 'राणीची वेळ' (किनारा) असे म्हणतात. तसेंच या दाराचा 'चोर दरवाजा' म्हणून प्रसंगीं उपयोग करण्यांत येत असे. दुर्गाच्या पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील ही स्थळें पाहून उत्तर बाजूस आल्यावर तिथें वायव्य कोपऱ्यांत तटाजवळ, शिवाजीमहाराजांच्या हाताचा पंजा व पाऊल चुन्यांत उठविलेली दिसून येतात. हाताची पांचहि बोटें स्पष्ट दिसतात. तळवा तेवढा स्पष्ट उठलेला दिसत नाही. पावलाचा

* प्रस्तुत लेखांतील दुर्गाच्या तटाच्या दुरुस्तीचे आवाहन आणि मालवणच्या जनतेनें केलेली तटाच्या दुरुस्तीची मागणी यांकडे महाराष्ट्र सरकारचे त्यावेळचे मुख्यमंत्री ना. यशवंतरावजी चव्हाण यांचें लक्ष वेधले व त्यांनीं १९६१ साली तांतडीनें तट-दुरुस्ती करविली.

ठसा स्पष्ट उठलेला दिसत आहे. यावर घुमटी बांधून हे ठसे सुरक्षित ठेवण्यांत आले आहेत. १६६४ साली जेव्हां या किल्ल्याचे बांधकाम चालू होते तेव्हां शिवाजीमहाराजांनीं या बांधणीच्या पहाणीसाठीं दुर्गास भेट दिली. तेव्हां तेथील लोकांनी आग्रहानें महाराजांना हे ठसे उमटावयास लावले. या हाताच्या ठशावरहुकूम एक शिसाचा पंजा कै. राजर्षि शाहू महाराज, करवीरचे छत्रपति यांनीं ओतवून घेऊन, तो कोल्हापूर येथील जुन्या राजवाड्यांतील अंबादेवघरांत इतर देवदेवतांसह नित्य पूजेस ठेवला. कालांतरानें तो फुटला. पण महाराजांनीं त्यावरहुकूम चांदीचा पंजा करून तो तिथें पूजेस ठेवला. आजहि तो या अंबादेवघरांत पहावयास मिळतो.

येथें एक गोष्ट मुद्दाम निर्देशावी असें वाटतें कीं, एका अमेरिकन प्राध्यापकानें सात वर्षांपूर्वी भारताचे पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांना भेट म्हणून, अमेरिकेचे भूतपूर्व अध्यक्ष अब्राहम लिंकन यांच्या उजव्या हाताची पंचरस धातूची ओतीव आकृति दिली होती. ही भेट पंडितजींना इतकी स्फूर्तिदायक वाटली कीं, ती त्यांनीं आपल्या अभ्यासाच्या टेबलावर ठेवली आहे. या हाताचें वर्णन अमेरिकेंत दोन वर्षांपूर्वी दूर-चित्रवाणीवरून करतांना पंडितजी म्हणाले, “हा एक सुंदर हात आहे आणि तो प्रभावी व मजबूत दिसत असला तरी नाजूक आहे—मी त्याकडे दररोज पहात असतो, आणि माझ्या ठिकाणीं त्यामुळें मोठा उत्साह निर्माण होतो.” अब्राहमच्या या हाताप्रमाणेंच शिवरायांचा हा हातहि मजबूत दिसत असला तरी तो नाजूकहि आहे. कारण त्याच हातानें पुण्यास शाइस्तेखानाचीं हाताचीं बोटें छाटली गेलीं, प्रतापगडच्या पायथ्याशीं अफझुलखानाच्या पोटांत वाघनखें खुपसण्यांत आलीं. प्रसंगीं कठिण वज्रासि भेदू ऐसे असा हा हात, मऊ मेणाहुनि बनून, कल्याणच्या सुभे-दाराच्या सुनेची खणानारळानीं ओटी भरून तिला माघारी संरक्षण देऊन पोंचविता झाला. आणि याच शिवबांच्या हाताच्या पंजाच्या दर्शनानें राजर्षि शाहू महाराजांनीं, वर्गीय वर्चस्व माजविणाऱ्या पांढरपेशांना

ठेवण्याची कठोरता आणि दलितांना उद्धारण्याची अंतःकरणांतील मृदुला दाखविली. असा हा थोर पुरुषाच्या हाताच्या प्रतिकृतीचा प्रभाव आहे. प्रतिकृति जर एवढें कार्य करूं व करवूं शकते तर प्रत्यक्ष हात किती महत्तम कार्य करूं शकले असतील याची कल्पनाच केलेली बरी! पण कल्पना तरी कशास करावयास हवी? इतिहासच तशी ग्वाही देत आहे!

गडावर ठिकठिकाणीं तोफा ठेवण्याच्या जागा आहेत. बंदुका मारण्यासाठीं तटाला भोके ठेवलेली आहेत. सैनिकासाठीं गडावर पायखानें बांधविलेले आहेत. आरोग्याच्या दृष्टीनें घेण्यांत आलेली ही खबरदारी प्रशंसनीय आहे. संडासाची बांधणी तरी किती सोईस्कर आहे. आधुनिक संडास बांधविण्याचे स्तोम माजविणारांनी, हे संडास एकदां नजरेखालून घालावेत म्हणजे आपण कोठें आहों व ३०० वर्षांपूर्वीचे वास्तुशास्त्रज्ञ कोठें होते याची कल्पना येईल.

कोल्हापूर दरबार आणि मालवणचा सिधुदुर्ग यांमधील संबंध आतां इतिहासजमा झालेला आहे. म्हणून सिधुदुर्गाचा इतिहास लिहितांना तो संबंध जमेस धरावा लागतो. मालवण व सिधुदुर्ग यावरील छत्रपतींची मालकी संपविण्यांत आल्यानंतर मालवणची चौथाई करवीर दरबारकडे देण्यांत आली होती. त्यासाठीं कोल्हापूर दरबारचा एक अधिकारी आपलें ऑफिस थाटून तिथें राहिला होता. या ऑफिसामार्फतच दुर्गातील देवालयांची व्यवस्था होत होती. शिवजयंति, गोकुळ अष्टमीसारख्या उत्सव-प्रसंगी, कथापुराणांसाठीं कोल्हापूरच्या शाहू क्षत्रिय वैदिक विद्यालयाचे पुरोहित जात असत. शिवराजेश्वराचे देवालयांतील शिवप्रतिमेस कपडे कै. राजर्षि शाहू महाराजांचे कारकीर्दीत नित्य दिले जात. त्यानंतर कै. छ. राजाराम महाराज हे कपडे प्रसंगी देत. राजाराम महाराजांनीं सुमारे चार हजार रुपये खर्च करून देवालयासमोर मंडप बांधविला व त्यानंतर इ. स. १९५७ सालीं ज्यावेळीं विद्यमान छत्रपति सर शहाजी महाराज यांनीं सिधुदुर्गास सहपरिवार भेट दिली व शिवप्रतिमेचें दर्शन घेतले

त्यावेळीं त्यांनीं कपडे दिले. संस्थानाच्या विलीनीकरणानंतर या चौथार्ई हक्काची समाप्ति झाली व दुर्गातील सारी देवालये सार्वजनिक बांधकाम खात्याच्या ताब्यांत देण्यांत आली.

असा हा सिधुदुर्गाचा स्फूर्तिमय इतिहास आहे. शिवरायांनीं असंख्य मावळ्यांच्या परिश्रमावर समुद्रात उभा केलेला हा जंजिरा, योग्य प्रकारें जतन करून ठेवण्याची जोखीम विद्यमान सरकारवर येऊन पडली आहे. ती त्या सरकारनें पार पाडावी म्हणजेच शूर पूर्वजांचा इतिहास आपल्या पाठीशीं आहे अशी मिजास आपणास मारता येईल व या इतिहासाची मिरासदारी मिरवता येईल. जय शिवराय !

तपोभूमि, राजभूमि व रम्यभूमि किल्ले-पन्हाळा

प्राचीन काळीं पराशर आदि ऋषिमुनींची तपोभूमि, मध्ययुगांत मुत्सद्यांची खलबत-खान्याची आणि राज्यकर्त्यांच्या राजधानीची जागा आणि गेली पन्नास वर्षे एक थंड हवेचें मनोरम ठिकाण म्हणून कोल्हापूरच्या 'पन्हाळा' किल्ल्याची ख्याति आहे.

या किल्ल्याला पन्हाळा हें नांव कां पडले याबद्दलची आख्यायिका करवीर महात्म्यांत पुढीलप्रमाणें आढळून येते. प्राचीन काळीं पराशर मुनि या नांवाचे एक थोर मुनि येथें रहात होते. त्यावेळीं त्यांच्या निवासस्थानाच्या जागेजवळ 'पन्नग' म्हणजे साप वरचेवर निघत असत, म्हणून पराशर मुनीनीं या स्थानाला 'पन्नगालय' म्हणजे सापाचे घर असे नांव दिले. या पन्नगालयाचा पुढें अपभ्रंश होऊन 'पन्हाळा' झाले. करवीर महात्म्याच्या या आख्यायिकेवर विश्वास ठेऊनहि आपण जुन्या शिलालेखाकडे पाहिले असतां, 'पन्हाळा' हे नांव 'पन्न नाळ' या

शब्दावरून पडले असावे असे म्हणतां येईल. पूर्वी या ठिकाणावर बरेच तलाव होते. ते नेहमी कमलपुष्पांनीं फुललेले असत. म्हणून यास 'पद्म नाळ' हे नांव पडले. आणि त्याचा अपभ्रंश 'पन्हाळा' असे झाले. मुसलमानीं आमदानींत हे नांव बदलून 'शाहनवी दूर्ग' असे ठेवण्यांत आले. तथापि हा किल्ला 'पन्हाळा' या नांवानेच संबोधिला जातो.

किल्ला म्हणून तर पन्हाळाचा फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्धी आहे. सह्याद्री पर्वताशीं काटकोन करून जी डोंगरांची रांग कोल्हापूरहून आली आहे त्यांतील एका डोंगरावर हा किल्ला बांधण्यांत आला आहे.

कोल्हापूर शहराच्या वायव्येस, कोल्हापूर-रत्नागिरी रस्त्यावर डाव्या हातास हा किल्ला लागतो. कोल्हापूरपासून तो १२ मैल अंतरावर आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पृष्ठभागापासून पन्हाळा असलेले सह्याद्रीचे शिखर ७०० फूट उंच आहे. या किल्ल्यावरील सर्वांत उंच असे जें शिखर आहे तें याहून २७५ फूट आणखी उंच आहे. समुद्रसपाटीपासून या किल्ल्याची उंची ३१२७ फूट आहे. या किल्ल्याच्या तटाचा घेर पांच मैल आहे आणि कड्यांची स्वाभाविक उंची २० पासून ६० फुटांपर्यंत आहे. तटाच्या अर्ध्या भागाला ३० पासून ५० फूट खोल तुटलेला कडा आहे. त्याला मधूनमधून तटाचे जोडकाम करून हा किल्ल्याचा अर्धा परीघ संपूर्णतया संरक्षणक्षम करण्यांत आला आहे. बाकीच्या अर्ध्या भागाला १५ पासून ३५ फूट रुंदीचा भक्कम आणि उंच तट बांधलेला आहे. नाक्याच्या ठिकाणीं जागजागीं बुरूज आहेत व त्यावर चढण्यास आंतल्या अंगानें पायऱ्या आहेत. जागजागीं कडे तुटलेले असे मोठमोठाले खडक आहेत. पन्हाळा ज्या डोंगरावर खडा आहे त्या डोंगरावर स्वच्छ पाणी विपुल असून हवा आरोग्यदायक आहे. यामुळें विस्तीर्ण दऱ्या आणि गुहा खोदून प्राचीन काळीं ऋषिमुनि-महंतांनीं तपश्चर्येकरितां जागा निर्माण केल्या होत्या. खडकांत खोदलेल्या गुहां व लेणी आजहि जागजागीं आढळून येतात. किल्ल्यावर नागझरी नांवाचा पाण्याचा झरा आहे. त्याच्या समीप एक

मोठी गुहा आहे. त्या गुहेस पराशर ऋषींची गुहा असें म्हणतात. पराशर मुनींचें वास्तव्य या ठिकाणीं होतें. पन्हाळघानजीक कांहीं अंतरावर 'पांडवदरा' म्हणून मोठी भव्य खोदलेली लेणी आहेत. तपोनिधींच्या तपश्चर्येची भूमि म्हणून जसें हें स्थान ख्यातनाम आहे तसेंच एक धार्मिक क्षेत्र म्हणूनहि सदर ठिकाण प्रसिद्ध आहे. येथें महातीर्थ, गोपाळतीर्थ अशी जिवंत पाण्याची तीर्थे आहेत. ऋषिमुनींची तपोभूमि आणि पवित्र तीर्थांची पूण्यभूमि अशी या भागाची अतिप्राचीन काळापासून महति आहे.

यानंतर या भागावर राजकारणाची पडछाया पडली ती चालुक्यांच्या राजवटींत. पन्हाळा हा डोंगरी किल्ला प्रथम शिलहारवंशी भोजराजा शिलहार नृसिंह यानें बांधला. तेव्हांपासून पन्हाळघास अनन्यसाधारण स्वरूप प्राप्त झालें. याच किल्ल्यावर शिलहार वंशातील भोजराजा याची राजधानी होती. सातारा येथें मिळून आलेल्या ताम्रपटांत इ.स. ११९१-९२ मध्ये पन्हाळा हें भोजराजाचें राजधानीचें शहर होतें असा उल्लेख आहे. हा भोजराजा त्यापूर्वी कोल्हापूरजवळील 'वलवड' येथें रहात होता. 'वलवड' हा गांव कोल्हापूरच्या पूर्वेस ४॥ मैलांवर असून त्यास अलिकडे वळिवडे या नांवानें संबोधतात. स. १२०९-१० च्या सुमारास देवगिरीच्या यादवांनीं भोजराजाचा पराभव करून या किल्ल्यावर आपला ताबा बसविला. पुढें कांहीं काळ हा किल्ला पुंड पाळेगार लोकांच्या ताब्यांत होता. इ. स. १४८९ मध्ये विजापूरकर आदिलशाही राजांनीं हा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. आदिलशाही राज्यकर्त्यांच्या राजवटींत किल्ल्याची उत्तमरीतीनें दुरुस्ती करण्यांत आली. याच अमदानींत किल्ल्याचे भक्कम तट, भव्य दगडी दरवाजे व कांहीं तलावहि बांधण्यांत आले. इब्राहिम आदिलशहाच्या (१५३४-५७) कारकीर्दीतील पुष्कळ शिलालेख या किल्ल्यावर मिळून आलेले आहेत. सन १६६० मध्ये शिवाजी महाराजांनीं हा पन्हाळा विजापूरकरांचा पराभव करून आपल्या अंमलाखालीं आणला. तेव्हांपासून भारताला स्वातंत्र्य मिळून कोल्हापूर संस्थान

विलीन होईपर्यंत, मध्यंतरीचीं कांहीं गंडांतरें सोडून दिल्यास, हा किल्ला छत्रपति भोसले राजघराण्याच्या ताब्यांत होता. १६६० मध्ये शिवाजी महाराजांनीं हा किल्ला घेतल्यानंतर, त्यांचें पारिपत्य करण्याकरितां विजा-पूरकरांनीं शिद्दी जोहारास मोठाले सैन्य देऊन त्यांचेवर पाठविला. त्यानें पन्हाळ्यास वेढा घातला. त्यावेळीं शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यावरच होते. किल्ल्यास सुमारे पांच महिने वेढा पडला होता. या वेढ्याचें काम शिद्दीनें मोठ्या चिकाटीनें चालविलें होतें. या वेढ्यांतून निसटून जाण्याची तयारी महाराजांनीं केली. किल्ल्यांत ज्या राजवाड्यांत महाराज रहात होते त्याच्या मागील बाजूस तुटलेला जो कडा आहे, त्या कड्यावरून दोराच्या सहाय्यानें महाराज रात्री दरींत उतरले व तेथेंच तयार असलेल्या घोड्यावर स्वार होऊन वेढापार झाले. हा प्रकार ता. १३ जुलै १६६० रोजीं घडला. ज्या भागांतून महाराज निसटले तो वाड्याचा भाग आजहि पाहिला तरी त्याच्या भयानकतेमुळें डोळे फिरूं लागतात. शिवाजीमहा-राजांनंतर कोल्हापूर गादीच्या संस्थापिका महाराणी ताराबाई सन १७३० पर्यंत याच किल्ल्यावर रहात होत्या. सन १७८२ पर्यंत पन्हाळा ही पुढें झालेल्या राजांची राजधानी होती. सन १७८२ मध्ये ही राजधानी पन्हाळ्याहून कोल्हापुरास हालविण्यांत आली. त्यानंतर पन्हाळ्यावर विशेष अशा कांहीं राजकीय घडामोडी झाल्या नाहीत. नाही म्हणावयास कोल्हापूर संस्थानांत शेवटच्या राजाराम छत्रपतींच्या अमदानींत संस्थानी प्रजापरिषदेनें जबाबदार राज्यपद्धतीसाठीं जें आंदोलन सुरू केलें, त्यावेळीं राजवंद्यांना पन्हाळ्यावर स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आलें होतें एवढंच. हिंदुपदपादशाहीच्या लष्करी सामर्थ्याच्या व बुद्धिवैभवाच्या यशस्वी अशा सव्यसाची कर्तबगारीचा मोठा मान अशा तऱ्हेनें पन्हाळ्यास मिळाला आहे. महाराष्ट्रांतील दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्यास हा मान लाभलेला नाही.

सह्याद्रि पर्वतांसारखी दाट झाडी, कधीं न आटणारे दोन गोड्या पाण्याचे मोठाले तलाव, नागझरी, गोपाळतीर्थासारखे मधुर, स्वच्छ,

आरोग्यसंपन्न व स्फटिकासारख्या पाण्यांचे विपुल झरे, नितांत रमणीय सृष्टिसौंदर्य आणि मनमोहक शीतल वारे, यामुळें पन्हाळ्याचें वास्तव्य कुणालाहि सुखेनैव कंठण्यासारखें वाटतें व त्याचा मुबलक उपभोग घेण्यासाठीं मानवी मन हावरेणें होतें. या सकलांग नैसर्गिक अनुकूलतेमुळेंच पन्हाळा एक उत्कृष्ट थंड हवेचें ठिकाण करण्याची कल्पना कै. राजर्षि छत्रपति शाहू महाराज यांच्या मनांत आली. आणि त्या दिशेनें त्यांनीं प्रयत्न सुरू केले. किल्ल्यावरील झाडींत वाढ, राखीव पार्कस, उद्यानें, वेलदोडा, चहा, कॉफी इत्यादींची लागवड यामुळें किल्ल्याची निसर्गरम्यता वाढीस लागली याचें एक प्रत्यंतर सरकारी रिपोर्टांत असें आढळतें कीं, या दाट वाढत्या झाडीमुळें पन्हाळ्यावरील प्रदेशांत त्यावेळीं १२० जातीचे पक्षी वावरू लागले. शाहू महाराजांच्या या प्रयत्नामुळें पन्हाळ्याचें नैसर्गिक स्वरूप राखलें गेले, तें वाढीस लागलें व यामुळें ती एक आकर्षणाची जागा होऊन राहिली. या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा त्यानंतरचे छत्रपति कै. राजाराममहाराज यांनीं पुरेपूर घेऊन, पन्हाळा हें एक थंड हवेचे ठिकाण (Hill Station) करण्याचा श्रीगणेशा पुढें चालू केला. त्यांच्याच कारकीर्दींत पन्हाळ्यावर, अधिकाऱ्यांचे, धनिकांचे, व्यापाऱ्यांचे व इतर सुखवस्तूंचे नवे नवे वंगले उठलेले दिसूं लागले व अशा तऱ्हेनें शाहूमहाराजांच्या कल्पनेला मूर्तस्वरूप येऊं लागलें.

पन्हाळ्याचें एक उत्कृष्ट थंड हवेचे ठिकाण होईल अशा सर्व नैसर्गिक देणग्या उपलब्ध असल्यानें या ठिकाणची सुधारणा करण्याचे प्रयत्न अशा प्रकारें माजी संस्थानी अमदानींत सतत होत गेले. पण त्यांत पद्धतशीरपणा (Planning) नसल्यानें पन्हाळ्याची भरपूर वाढ व त्वरित सुधारणा होऊं शकली नाही. आतां अलिकडे सदर ठिकाणाला एक उत्कृष्टपैकीं थंड हवेचें ठिकाण करण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न विद्यमान सरकारकडून करण्यांत येत आहेत. यामुळें हिल स्टेशनची प्रगति झपाट्यानें होत आहे. आणि पुण्यामुंबईकडील लोक याचा फायदा घेण्यासाठीं मोठ्या संख्येनें येत आहेत.

पन्हाळाचाचें हवामान वर्षभर—फक्त जुलै व ऑगस्ट खेरीज करून—आल्हाददायक असतें. उन्हाळाचांत उष्णतामान किमान ७८° व कमाल ९०° आणि पावसाळाचांत किमान ६८° व कमाल ८०° असतें. पर्जन्यमान सरासरी ६५" असतें. गांवांत पाण्याच्या पुष्कळ विहिरी आहेत. त्यापैकीं कांहींवर रहाट बसविण्यांत आले आहेत. गांवास पाणीपुरवठा या विहिरीपासून होतो. गांवात बाजारपेठ आहे व रविवार हा साप्ताहिक बाजाराचा दिवस आहे. गांवास नगरपालिका आहे व लोकवस्ती १७०० आहे. पन्हाळाचास वीज (Electric) पुरवठा असल्यामुळें ती एक चांगली सोय झालेली आहे. पन्हाळाचावर सर्वत्र रस्ते आहेत व ते चांगल्या स्थितींत असल्यानें किल्ल्याच्या प्रत्येक भागांत मोटारनें फिरतां येतें. कोल्हापूर शहर पन्हाळापासून अगदीं जवळ म्हणजे अवघे १२ मैल असल्यानें दळणवळणाची मुबलक सोय आहे. तास दीड-तासानें कोल्हापूरहून एस. टी. बसेस पन्हाळाचास सुटत असतात व तशाच परत येत असतात. पन्हाळाचावर उतरण्याची व राहण्याचीहि सोय उपलब्ध आहे. सरकारनें बांधलेली हॉलीडे होम्स व नगरपालिकेचे रेस्ट हाऊस यांत राहतां येतें. जेवणावळ, वाचनालय व क्रीडांगण या सोयींनीं मूळ सोयींत भरपूर भर घातलेली आहे. आतां आपणांस 'पन्हाळा' उपभोगावयाचा आहे ना! चला तर कोल्हापूरच्या गंगावेस मोटार स्टँडवर. ती पहा एस. टी. बस. पण तत्पूर्वीं या इथेंच थोडे धारोष्ण दूध पिऊन घेऊं या. येथें पुष्कळ म्हैशी रोज सकाळ—संध्याकाळ समक्ष दूध पिळून विकण्यास आणल्या जातात. अशी सोय इतरत्र क्वचितच. म्हणून कोल्हापूरचें तें एक भूषण व वैशिष्ट्य ठरलें आहे. गेलीं कित्येक वर्षे ही विशिष्ट पद्धत येथें सुरू आहे. म्हणूनच आपणहि त्याचा फायदा घेऊं चला. धारोष्ण दुधाचा गोड आस्वाद घेऊन आम्ही स्टँडकडे आलो. पन्हाळा बस तयारच होती. गर्दी होतीच. त्यासाठीं रिझर्व्हेशन करणें बरें. पन्हाळाचावर महाल कचेरी व कोर्ट असल्यानें प्रवाशांची थोडी अधिक गर्दी सतत असतेच. रिझर्व्हेशन असल्यानें आम्हांस एस. टी. मोटारीत जागा हमखास मिळाली.

अंमळशानें आमच्या मोटारनें स्टॅड सोडला आणि पन्हाळ्याचा मार्ग सुधारला. व ती पंचगंगा ओलांडून रत्नागिरी मार्गावरून धावू लागली. शिवाजी पुलावरून पंचगंगा घाट व त्यावरील देवळें आणि पात्रांत भरपूर पाणी सांठवलेली पंचगंगा व तिच्या पाण्यावर वाढत चाललेला ऊंस हें दृश्य अत्यंत मनोहारी होतें. दुतर्फा असलेल्या हिरव्यागार उंसाच्या ताप्यांतून आमचा मार्ग जात असल्यानें तीहि एक नयनाल्हादक गोष्ट वाटत होती. केव्हां नागमोडीं वळणें तर केव्हां सरळ मार्ग आक्रमीत आमची मोटार भरधाव चालली होती. पंधरावीस मिनिटांचा प्रवास झाल्यानंतर उजव्या बाजूनें आम्हांस जोतिबाचा डोंगर लागला. या डोंगरावर श्री केदारलिंगाचें मोठे देऊळ आहे व प्रतिवर्षी चैत्र पौर्णिमेस येथें मोठी यात्रा भरते. महाराष्ट्रच काय, पण त्या बाहेरूनहि असंख्य यात्रेकरू देवदर्शनास 'जोतिबाच्या नांवानं चांग भल' अशा घोषणा देत येत असतात. यात्रा दीडदोन लाखांची भरत असते. एका वळणावर आम्हांस या देवाल्याचें शिखर व कमान दाखविण्यांत आली. तें पाहून आणि भक्तिभावाचा एक नमस्कार ठोकून आम्ही आमची नजर समोर फिरवितों तोंच हें पहा वाघ-बीळ आलें असें एक प्रवासी म्हणाला. येथें आमची मोटार क्षणभर थांबली व रत्नागिरी मार्ग सोडून पन्हाळ्याच्या मार्गास लागली. कोल्हापूरहून दिसणारा पन्हाळा त्या स्वरूपांत येथून आम्हांस दिसला नाही. किल्ला म्हटलें कीं उंचच उंच ठिकाण, त्या पायऱ्या, ती प्रवेशद्वारे अशी कल्पना होते. पण पन्हाळ्याचे बाबतींत मोटार मार्गावर हें कांहींच आढळून येत नाही. एकीकडे 'पावनगडाचा' उंच डोंगर व उजवीकडे खोल दरी अशा मार्गांनीं आम्ही पन्हाळा गाठला.

पन्हाळ्यावर उतरतांच आम्हांला तेथील शीतल हवेचा अनुभव मिळाला. प्रथम नगरपालिकेच्या रमणीय उद्यानांतून हॉलीडे होम्स गांठून आम्ही तेथें आमचा मुक्काम ठोकला. आणि अल्पशा चहाफराळाची लज्जत चाखून पन्हाळा पाहण्यास निघालो. पन्हाळ्यावर आद्य छत्रपतींच्या राजवाड्या-पासून विद्यमान छत्रपतींच्या आधुनिक निवासस्थानांपर्यंत आणि धनिकां-

पासून तो गरिबांपर्यंत सर्वांची निवासस्थाने आहेत. कुणाच्या निवासस्थानांनी एकरच्या एकर जमीन व्यापिली आहे तर कुणी ओट हाउसीसमध्ये संसार थाटून आहेत. रस्ते चढउताराचे, वळणावळणाचे पण रमणीय आहेत.

ती पहा सज्जाकोठी. सज्जा म्हणजे ज्याला इंग्रजीत (Terrece) म्हणतात तो. आम्हांपैकी कांहींची अशी समजूत होती कीं शिवाजीमहाराजांनी आपले ज्येष्ठ चिरंजीव संभाजीराजे यांना या जागी नजरकैदेत ठेवले होते म्हणून या इमारतीला सज्जा कोठी म्हणतात. पण ती चुकीची ठरली १६६० सालीं सिद्दी जोहाराच्या वेढ्यांतून महाराज निसटले ते याच इमारतींतून. दुसऱ्या इब्राहम आदिलशहाच्या कारकीर्दीत मकसूद आक यानें ही सज्जाकोठी १६०२ मध्ये बांधविली आहे. आपण दुसऱ्या मजल्यावर जाऊं चला. तिथून उत्तरेकडे पहा. कितीतरी दूरवरचा प्रदेश दिसतो. आणि हा कडा ६० फूट तरी खोल आहे. इथून दोराच्या सहाय्यानें शिवाजी-महाराज उतरले. केवढे धाडस केले महाराजांनीं हें! म्हणूनच ना ते पराक्रमी ठरले आणि शककर्ते झाले. चला. झालें पाहून ना! आतां आपण बाजीप्रभू पाईंटवरून पुसाटीच्या बुरुजावर जाऊं. तिथून आसमंतातील कित्येक मैलांच्या टापूतील सारा प्रदेश दिसतो. या ठिकाणीं वारा किती जोराने वाहतो हा. अगदी पिसाटासारखा वाहतो. म्हणूनच त्यास पुसाटीचा बुरुज म्हणतात कीं काय कोण जाणे. जुलै-ऑगस्टमध्ये तर या बुरुजाकडे येण्याची सोयच नाही. हातांतील रुमाल वाऱ्याच्या उलट दिशेनें जोर लावून फेकला तरी तो फेकणाराकडे त्या वाऱ्यानें परत येतो. इतका जोरदार वारा वाहतो त्या दिवसांत.

ताराराणीचा राजवाडा म्हणून जी वास्तू येथे सध्या आहे, ती सज्जा कोठीपासून उत्तरेस थोडे पुढे गेल्यावर डाव्या अंगास खडी आहे. ही प्रशस्त अशी दुमजली इमारत आहे. पूर्वी या राजवाड्यांत करवीर राज्य संस्थापिका ताराबाई महाराणीसाहेब यांचे वास्तव्य होते. १७३० पर्यंत त्यांनीं येथेच वास्तव्य केले.

या शिवाय पन्हाळ्यावर पाहण्यासारखी पुष्कळ ठिकाणे व वास्तु आहेत. तीन मजले व तीन दरवाजे असलेला तीन दरवाजा, बहामनी राजांनी पंधराव्या शतकांत बांधलेला वाघ दरवाजा, अंबरखाना, कलावंतिणीचा सज्जा, रेडेमहाल, साधोबाचा दर्गा, पंत अमात्य समाधि धर्मकोठी (Grainery) संभाजीचें देऊळ, थोरातांच्या कमळची छत्री, ही तीं स्थळे व वास्तु होत. तसेंच राजदिंडी, गोपाळ तीर्थ, तबक बाग, पावनवाडी ही वनभोजनासाठीं पाण्याची सोय असलेली रमणीय ठिकाणे होत. याशिवाय साधोबा व सोमाल अशीं दोन मोठीं बांधीव तळीं येथें आहेत. यापैकीं प्रेक्षणीय सर्वच आहे. तेव्हां आपण प्रथम हीं तळीं पाहूं गांवाच्या मध्यभागी आहे हें सोमाल तळें. हें २२० फूट लांब १९० फूट रुंद व ३७ फूट खोल आहे. याला खालीं उतरण्याकरितां दगडी पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. या तळ्याच्या [दक्षिणेस संभाजीमहाराजांचें (१७३०-१७६१) देऊळ आहे. या देवळाच्या आवारांत तीन जुन्या तोफा पडलेल्या आढळून येतात. या देवळासमोरील पटांगणांत रस्त्याच्या फलिकडे जिजावाईचें देऊळ आहे. संभाजीमहाराज व जिजाऊ यांचें दर्शन घेऊन आपण धर्मकोठी पाहण्यास जाऊं. येथें सध्या कोर्टें आहेत. हे इतके पाहून झाल्यानंतर किल्ल्याच्या पूर्वेस तटाला लागून असलेला कलावंतिणीचा सज्जा पाहावयास जाऊं. हा सज्जा अगदी मोडून गेलेला आहे. याचा फारच थोडा अवशेष हल्ली राहिलेला आहे. हा 'कलावंतिणीचा सज्जा' मकसूद आकनें सन १६०२ मध्ये बांधला. पूर्वी जेव्हां मुसलमान बादशहा अगर सरदार स्वारीवर निघत तेव्हा ते आपल्याबरोबर युद्ध-साहित्य आणि सैनिक यांच्याप्रमाणेंच कलावंतिणीसुद्धां नेत असत. अशा कलावंतिणींना उतरण्यासाठीं हा सज्जा बांधण्यांत आला. रात्रीच्या प्रशांत वेळीं या सज्जांत कलावंतिणी गात व सज्जा कोठींत राहात असलेला बादशहा अगर सरदार तें ऐकून आपले मन रिझवून घेई. कलावंतिणीचा सज्जा व सज्जाकोठी यामधील अंतर निदान अर्धा मैल तरी खचित आहे. पण रात्रीच्या प्रशांत वेळीं कलावंतिणीच्या सज्जांत गायिलेलें गाणें

सज्जेकोठींत मंचकावर पडलेल्या शहाला स्पष्ट ऐकूं यायचें असें सांगितलें जातें. ही इमारत ६० फूट लांब, ३५ फूट रुंद व ५८ फूट उंच होती. या इमारतीला सुंदर नक्षीदार कडीपाट होता. या इमारतीच्या सज्जावर बसलें असतां किल्ल्याच्या सभोंवारचा प्रदेश दूरवरपर्यंत दिसतो. त्यामुळें येथून शत्रूच्या हालचालीवर नजरहि ठेवली जात होती. कांहीं कां असेना ही वास्तु मोडकळीस येऊन गेलेली आहे. ती दुरुस्त करा म्हणण्यासारखें त्यांत आतां कांहीं राहिलेलें नाही. खरें पाहिलें असतां ती सर्वप्रथम दुरुस्त राखणें जरूर होतें. इतकें अनन्य साधारण महत्त्व या पन्हाळाचावर या वास्तूला आहे. पण आतां काय त्याचें.

आतां आपण साधोबांचा दर्गा व त्याचे पूर्वेस असलेला साधोबाचा तलाव पाहण्यास जाऊ चला. हा आला दर्गा. प्रतिवर्षी येथें उरूस भरतो. हें साधोबाचें तळें, याला पूर्वी पराशरतीर्थ असे म्हणत. प्रसिद्ध पराशर ऋषि येथें स्नानसंध्या व तपश्चर्या करीत. या तळाचापासून थोड्याच अंतरावर पराशर गुहा आहे. हें तळें २२१ फूट लांब, १४८ फूट रुंद व ३५ फूट खोल आहे. तळाचांत खाली उतरण्यासाठीं दगडी पायऱ्या आहेत. हे पाहून आपण दक्षिण तटाकडे जाऊं. किल्ल्याचें दक्षिण भागांत तटाशेजारी तालीमखान्याची जागा आहे. या इमारतीला घुमटाच्या तीन खोल्या आहेत. किल्ल्याच्या दक्षिण तटाजवळ किल्ल्यांतील मुख्य विहीर आहे. तिला 'शृंगार बाव' किंवा 'अंधार बाव' असें म्हणतात. ही विहीर अत्यंत मजबूत बांधणीची आहे. रचना मोठी खुबीदार आहे. मालवणच्या 'सिंधुदुर्गा' वरील 'अमृतेश्वराच्या' देवालयाच्या रचनेप्रमाणें ती आहे असें म्हणतां येईल. या विहिरीच्या पश्चिमेस 'तीन दरवाजा' ही तिमजली भव्य प्रवेशद्वाराची वास्तु आहे. येथून किल्ल्याच्या दक्षिण भागांत जाण्याचा मार्ग आहे. ही 'तीन दरवाजा' वास्तु मुसलमानांच्या अमदानींत बांधण्यांत आली. ही वास्तु जितकी मजबूत आहे तितकीच ती रेखीव व सुंदर आहे. कितीसरी वेळ ती पाहात राहावें असें वाटतें. यावरील

रायगडचा मुख्य विशेष संरक्षण हा होता. परंतु चालू कारभारास व लोकांच्या रहदारीस तो किल्ला गैरसोयीचा होता म्हणून शिवाजी महाराजानंतर ताराबाईपर्यंत झालेल्या राजांनी रायगडावरील राजधानी बदलून पन्हाळा येथे नेली. शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर रायगडासहि अवकळा आली. इ. स. १६९० च्या ऑक्टोबर महिन्यांत शिंदीच्या मदतीने मोगलांनी तो किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. पण मराठ्यांनी तो पुन्हा आपल्या ताब्यांत घेतला. पण १६९९ मध्ये शिंदीने मराठ्यांचा पाडाव करून तो परत आपल्या ताब्यांत घेतला. तो इ. स. १७३३ मध्ये पेशव्यांनी त्यांच्याकडून काढून घेईपर्यंत त्याच्याच ताब्यांत होता. इ. स. १७३३ ते १८१८ या दरम्यानच्या काळांत या गडावर पेशव्यांचेच स्वामित्व होते. इ. स. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी तो त्यांचेकडून जिंकून घेतला.

रायगडास जाण्यास मुख्य तीन रस्ते आहेत. एक महाबळेश्वराहून ३२ मैल लांबीचा, दुसरा पुण्याहून भोरमार्गे ६० मैल लांबीचा व तिसरा महाडवरून आहे. महाडवरून जाण्याचा रस्ता सोयीचा आहे. प्रथम महाडला जायचें. महाडवरून कोंझर गांवास जावें लागतें. कोंझर गांव रायगडाच्या पायथ्याशीं आहे. कोंझरपासून ३ मैलावर पाचाड गांव लागतें. कोंझर ते पाचाड हा रस्ता चढणीचा असला तरी पूर्वी तेथे चांगला बांधीव रस्ता होता. हा रस्ता शिवाजी महाराजांनी बांधला होता असें सांगतात. आज पुष्कळशा ठिकाणी या रस्त्याचा मागमूसहि दृष्टीस पडत नाही. पांचाड गांवापासून १॥ मैलांवर जिजाबाई मातोश्रींची समाधि आहे. पुढे लागणारी पांचाडवाडी ओलांडून गेल्यानंतर थोडासा चढाव लागतो. तो चढाव चढून गेल्यानंतर एक खिंड लागते. याच जागी पूर्वी एक दरवाजा होता. हाच गडाचा नैऋत्य दरवाजा होय. तेथे पूर्वी चौकी पहारा होता. आतां येथे पूर्वीच्या दरवाजाची कोणतीच निशाणी दिसून येत नाही. याच ठिकाणी गडावर जाण्याचा रस्ता येऊन मिळतो.

बहामनी वजीर महमद गवान याची आहे. कुणी म्हणतात ती विजापूरचा बादशहा महमद आदिलशहा याचा सरदार मलिक रैहान याची आहे, तर कुणी म्हणतात मलिक रैहान या साधुवृत्तीच्या अवलियाची ती असावी व ती आदिलशाहीच्या अमदानींत बांधण्यांत आली असावी. दर्यांत प्रतिवर्षी जिल्हेज महिन्याच्या १३ व्या तारखेस मोठा उरूस तीन दिवस चालतो. पहिले दोन दिवस दर्यांत कुराणपठण वगैरे चालू असतें. अखेरच्या दिवशीं दर्यापासून अर्धा मैल अंतरावर असलेल्या 'रोजा' नांवाच्या ठिकाणीं 'चंदन' नेण्यांत येतें. तेथें धार्मिक विधि करून 'चंदन' सर्वांना वांटण्यांत येतें. उरुसांतील या धार्मिक विधीपेक्षाहि अधिक महत्त्वाचा असा मानला जात असलेला सोहाळा म्हणजे 'बेडी घालणें व ती सुटणें' हा होय. या दर्याची ख्याति तो नवसास पावतो अशी आहे. म्हणून दूरवरचेहि लोक नवस मागण्यास व ते फेडण्यास या उरुसास येतात. त्यांत मुसलमानच असतात असें नाहीं तर हिंदूहि बहुसंख्येनें असतात. नवस फेडण्याच्या वेळीं त्या व्यक्तीच्या हातांत आणि पायांतली बेडी कड्यांची सांखळी अडकविण्यांत येते आणि नवसकन्यास दर्याभोंवतीं प्रदक्षिणा घालण्यास सांगण्यांत येतें. या वेळीं सांखळीच्या कड्या जोडणारा बारीक तारेचा तुकडा मोडून बेडी खुली होतांच नवस फिटला असें समजण्यांत येतें. याचप्रमाणें अपराध्याची परीक्षाहि बेडीचा हा प्रयोग करून करण्यांत येते. आरोपितास बेड्या घालून त्यास प्रदक्षिणा घालावयास लावतात. बेडी तुटली तर तो निरपराधी समजला जातो. आणि बेडी तुटली नाहीं तर त्यास अपराधी समजलें जातें. मलिक रैहान आपल्या ताब्यांतील बंदिवानांवर हा प्रयोग करीत असे असेंहि तिथें मानलें जातें. दर्याची बांधणी जुन्या पद्धतीची आहे. इ. स. १९३९ मध्ये याचा जीर्णोद्धार करून ही नवी इमारत उभी केली गेली आहे. राजापूरचे शेट फोंडू शेट बक्कर यांनीं ही मदत दिली. इमारतीसभोंवतीं प्रशस्त प्राकार आहे. त्यांत पश्चिमेकडील बाजूस मशीद असून बाकी चोहीकडे थडगी आहेत. कांहीं दर्याचें जे मुजावर आहेत त्यांच्या पूर्वजांचीं आहेत. प्राकारालगत प्रवेशद्वाराची मोठी कमान आहे.

हा हजरत पीर मलिक रैहानचा दर्गा पाहिल्यानंतर, भगवंतेश्वराच्या देवळावरून आपण भूपाल तळें पहावयास जाऊं. हा ८० x ८० फुटी तलाव आहे. हा दगडी तलाव चांगल्या व मजबूत बांधणीचा आहे. तो सध्यां बुजत चालला असून तेथें भात पीक काढतात. तो शिलाहार राजा दुसरा भोज यानें वाराव्या शतकांत बांधला. हा राजा भोज आपल्यास 'भोज भूपाल' असें म्हणवीत असे. त्यांतील 'भोज' नांवाचा लोप होऊन 'भूपाल' एवढेंच कायम राहिलें व त्याच नांवानें अद्यापहि हें तळें संबोधिलें जात आहे. हा तलाव पाहून आतां आपण टकमकीचा कडा पहावयास जाऊं आजवर आपण ऐतिहासिक कथा व कादंबऱ्यांत, 'टकमकीचा कडा' व 'गुन्हेगारास कडेलोट' हे नुसते वाचत, ऐकत आलो. पण आतां तो कडा प्रत्यक्ष पहावयास जाऊंच हा कडा रणमंडळाच्या बरोबर पश्चिमेस अगदीं गडाच्या पश्चिम कडेला आहे. हा एक ऊंच तुटलेला कडा आहे. खालीं प्रभानवल्लीचा भाग पसरलेला दिसतो. या कड्यावरून आपण आतां उत्तरेकडे रामेश्वराच्या देवळावरून पालस टांक्याकडे जाऊं. पालस टांके येथें एक पाण्याचा छोटासा झरा आहे. पालस टांक्यावरून वाघाच्या डवऱ्यावरून आपण आतां गडावर चढण्याचा जो दुसरा दरवाजा आहे त्याकडे जाण्याच्या वाटेस लागतो. या वाटेस माचाळची वाट म्हणतात व या दरवाजास काळ दरवाजा म्हणतात. या दरवाजास हें नांव कां पडलें समजून आलें नाही. या दरवाजांतून माचाळ गांवास जाण्याची वाट आहे. माचाळचें भव्य व उंच पठार या वाटेनें विशालगडास जोडले गेले आहे. ही अगदीच अरुंद फट आहे. चिरबेटावरून ही वाट जाते म्हणून तीस चिरबेटची वाट असे म्हणतात. चिरबेट हा एक घनदाट झाडीचा भाग आहे. या भागांत चिरंर झाडी आहे म्हणून त्यास चिरबेट असें म्हणतात. कुणी त्यास किरबेट असेंहि म्हणतात. या बेटांतून जात असतां किड्यांच्या किरंर आवाजाखेरीज दुसरा आवाज ऐकूं येत नाही म्हणून त्यास किरबेट हे नांव पडलें आहे. चिरबेटच्या या अरुंद वाटेनें माचाळचें रान तुडवून मोरखिड उतरून कोचरी या गांवास जाता येते. गडावर येण्याचा हा दुसरा मार्ग होय.

या मार्गास इथेच सोडून आपण आतां गडाच्या उत्तर तटावरून पूर्व बाजूस येऊ. तिथें वडाचा माळ लागतो. या वडाच्या माळाचे थोडें पुढें उत्तरेच्या बाजूस, तटबंदी खालीं आपणांस खडकाचे दोन स्तंभ खडे असलेले दिसून येतात. यांना कुंवार खांब ऊर्फ नवरानवरी असें म्हणतात. गडावरील पाण्याच्या लोंढ्यानें या ठिकाणची माती वाहून गेल्यानें हे खडकाचे दोन सुळे तेवढे तिथे राहिले आहेत. ते दोन स्तंभासारखे दिसतात. म्हणून त्यांना कुंवारखांब म्हणतात. या खांबांना 'कुंवार' ही उपाधि कां जोडण्यांत आली हें समजत नाहीं. ब्रह्मचाऱ्यासारखे हे दोन सोट खडे आहेत म्हणून 'कुंवार' ही उपाधि त्यांच्या मागे जोडण्यांत आली असली पाहिजे असें आमच्यांतील एका सहकाऱ्यानें विनोदानें म्हणून 'कुंवार' या उपाधीची उपपत्ति शोधून काढली. त्यामुळें गड पाहून आलेल्या आम्हांस थोडे हंसूं आले पण याही वर कडी म्हणून कीं काय आमच्या वाटाड्यानें असें सांगितलें कीं, "साहेब, आतां तुम्हाला या साहेबांनीं सांगितलें तें खरेंही असेल. इतिहासाचीं पुस्तके तुम्ही वाचतां. तुमचा तो अर्थ खराहि असेल. पण आम्ही येथील रांगडे रहिवाशी मात्र या खांबांना, ते लग्नाच्या मिरवणुकींतील नवरानवरीप्रमाणें दिसत असल्यानें 'नवरानवरी' असें म्हणतो. ही या वाटाड्याची माहिती ऐकून आम्हांस हंसूं आले. पण मघाचे ते आमचे सहकारी मात्र चाट झाले. या कुंवार खांबांना अगर नवरानवरीस आमच्या अस्तित्वाची चाहूल न लावतां त्यांचें दुरूनच दर्शन घेऊन आम्ही सारे वडाचा माळ तुडवून दक्षिणेकडे निघालो. बरेच आंत आल्यावर पूर्वीं दारूचे कोठार असलेली जागा आम्हांस दाखविण्यांत आली. त्या जागेवरून तास टेकडीकडे आम्ही आलो. ही एक उंच टेकडी आहे. येथें पूर्वीं पहाऱ्याची चौकी होती. दिवसमान कळण्याकरतां येथें त्यावेळीं प्रत्येक तासाला तास अगर घंटा वाजवीत असत अशी माहिती आम्हांला समजली. या टेकडीच्या पूर्व बाजूस 'गडसदरचा माळ' या नांवानें ओळखली जाणारी जागा लागते. पूर्व काळीं येथें गडावरील कचेरी भरत असे व त्यावेळीं न्यायनिवाडे देण्यांत येत. येथून पुन्हा एकदां

सतीच्या ' वृन्दावनाचें ' दर्शने घेऊन व त्यास आदरानें अभिवादन करून आपण गौरा तळ्यावरून परत रणमंडळाकडे आलों. आणि गड उतरून कोल्हापूरची मोदर गांठली. गडाच्या पायऱ्याः हळूहळू उतरत असतांना पुन्हां एकवार गडावर नजर फेकली, त्याचवेळीं अंतःचक्षू समोरून गडाचा हा इतिहास हळूहळू उतरूं लागला.

करवीर तालुका शेतकरी सहकारी संघ लि., कोल्हापूर.

फोन नं. ३४४ व ६१४

१. या प्रगतिशील सहकारी संघाची स्थापना १९४८ सालीं झाली असून सध्या संस्थेंत एकूण ६४६ सभासद आहेत.
२. रिझर्व्ह व इतर फंडस् मिळून एकूण सुमारे पावणे दोन लाखावर भांडवल संस्थेनें जमविलें आहे.
३. मिश्रखतें तयार करणे, तेल उत्पादन करणे व ऑईल इंजिन्स यासारख्या शेतकरी जीवनाशीं निगडित असलेल्या कार्यांत संघानें पुढाकार घेतला आहे.
४. सर्व महाराष्ट्रांत गाजलेली व शेतकऱ्यांना उत्कृष्ट जोडधंदा मिळवून देणारी ' दूध योजना ' संघानें चालूं सालीं सुरू केली आहे.
५. चालू सालीं संघानें नवीन कायद्यास अनुसरून ९ टक्के डिव्हिडंट वाटले.

ना. तु. सरनाईक,
मॅनेजिंग डायरेक्टर.

वा. के. जाधव,
प्रेसिडेंट.

मानवी कल्याणासाठी सर्वस्व वाहणारी कावेरी

वेदकालीं असो अगर पुराणकालीं असो, पापनाशिनी म्हणून नदीची महती आहे. आजच्या यांत्रिक आणि भौतिक ज्ञानाच्या परमोच्च कालखंडांतहि, गंगा, सिंधु, सरस्वती आणि यमुना आदि नद्या पापहारिणी म्हणूनच प्रसिद्ध आहेत. आजहि या नद्यांत स्नान करून या जन्मीचीच नव्हे तर गतजन्मीचींहि पातकें धुवून काढण्यासाठीं असंख्य मानव, गंगा यमुनादि पवित्र नद्यांच्या स्नानासाठीं धडपडत असलेले दिसून येतात.

पण पापनाशाचें पुण्यव्रत घेतलेल्या या नद्या, मानवजातीला कल्याणकारी ठरण्यासाठीं आपलें जल उपभोगीत असल्याचे दृश्य, आजच्या या विज्ञानयुगांत, निसर्गाविर विजय मिळवूं पहाणाऱ्या मानवानें जगापुढें ठेवलें आहे. यांत जेवढी मानवाची करामत आहे, तेवढाच या जलवाहिन्यांच्या उपकारबुद्धीचाहि भाग आहे. आपलें अनादिकालचे माहात्म्य यत्किंचितहि नष्ट होऊं न देतां, या जलवाहिन्यांनी मानवी

जीवनांत सुखसमृद्धि आणि संजीवन आणण्यासाठी, कालगति ओळखून, आपले सर्वस्व वाहण्याचें व्रत अंगिकारिलें आहे. हें विसाव्या शतकांतलें दृश्य आहे.

भारतांतच कावेरीच्या उपयुक्ततेची बरोवरी पुढें मार्गें करू शकणारी नदी आहे काय ? तशी एक नदी आहे व तीहि दक्षिण भारतांतच आहे. कृष्णा तिचे नांव. या नदीवर आंध्रांत जे नागार्जुनसागर धरण होणार आहे तें धरण पूर्ण झाल्यानंतर त्या नदीचा ४४ टक्के प्रवाह मानवहितासाठी उपयोगांत येईल. आज नाही. हा नागार्जुनसागर तयार झाल्यानंतर तो भारतांतील सर्वांत मोठा मानवनिर्मित तलाव होईल. त्या तलावांत ९.३० दशलक्ष ए. फूट पाणी सामावूं शकेल व याखेरीज विद्युत् निर्मिति होईल ती निराळीच. पण ही सारी कृष्णेची उपयुक्तता हें नागार्जुनसागर धरण पूर्ण झाल्यानंतरचीच होय. म्हणून आजच्या घटकेस मानवकल्याणासाठी सर्वस्व वाहणारी भारतांतील नव्हे, तर जगांतील कावेरी हीच एक एकमेव नदी होय. हें या नदीचें पहिलें आणि पहिल्याप्रतीचें वैशिष्ट्य होय. भारतांतील सर्व नद्यांमधून दरवर्षी सुमारे १३५६ दशलक्ष ए. फूट पाणी वाहात असतें. यापैकीं फक्त कांहींच टक्के पाणी आम्ही आज उपयोगांत आणीत आहोंत. दुसरी पंचवार्षिक योजना कल्पित्याप्रमाणें पूर्ण आणि यशस्वी झाली तर, ही टक्केवारी २० पर्यंत जाऊं शकेल. म्हणजे नजीकच्या कालांतसुद्धां कावेरीचें हें विलोभनीय व विजयी वैशिष्ट्य कोणतीहि नदी हिरावून घेण्याची सुतराम शक्यता नाही.

नदीचें पाणी कालव्यानें खेळवून त्या पाण्यावर शेती करण्याचा प्रघात फार जुना आहे असें नाही. तो इ. सनाच्या प्रारंभ कालचा आहे. हें कालवे दोन प्रकारचे असतात. पहिला प्रकार असा कीं, नदीस पूर आला कीं, तिचें पाणी कालव्यांत जातें व त्या पाण्यामुळें शेतीस पाणी-पुरवठा होतो. जुन्या काळांत विशेषतः मोगल अमदानींत अशा प्रकारचे कालवे, गंगा, यमुना, सतलज इ. नद्यांना काढले गेले. या प्रकारच्या कालव्यांत एक दोष असा आहे कीं, पावसाळ्यांतच त्याचा उपयोग

करतां येतो. पावसाळा संपून नद्यांचें पाणी उतरलें कीं हे कालवे निकामी होतात. म्हणून याहीपुढें जाऊन मानवानें सतत पाणीपुरवठा करणारे कालवे बांधावयास सुरुवात केली. यासाठीं त्यानें नदीवर योग्य जागीं धरणें बांधून त्यांत पाणी सांठवून तें दूरवर नेण्याची कल्पना त्यानें काढली. या कालव्याचा पुराच्या पाण्याच्या कालव्यांपेक्षां पुष्कळ अधिक उपयोग होतो. म्हणून असे कालवे बांधण्याकडे आतां जास्त प्रवृत्ति झालेली आहे. जुन्या काळींसुद्धां आपल्या देशांत अशा प्रकारची प्रचंड बांधकामें हिंदु व मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं केलेली अद्यापि पहावयास मिळतात. अशा प्रकारचे पहिले धरण कावेरी नदीवर इ. सनाच्या पहिल्या शतकांत बांधण्यांत आल्याची ग्वाही इतिहास देत आहे. त्या काळीं त्या प्रदेशावर चोला घराण्यांतील राजांची राजवट सुरू होती. त्या वेळींहि आतांच्या प्रमाणेंच कावेरीस महापूर येत असे व अनेक प्रकारें नुकसान होत होतें. चौल राजांना या पुरामुळें संत्रस्त करून सोडलें होतें. यावर उपाय म्हणून नदीस बंधारा घालावा असें त्यांनीं योजिलें. या योजनेप्रमाणें चोला राजा पहिला करिकाला यानें तिरु चिरापल्ली येथे नदीस बंधारा घातला. हा नदीवरील बंधारा जगांतील पहिला मोरीयुक्त बंधारा होय. हा बंधारा जरी आजच्यासारखा सीमेंट काँक्रीटचा नसला तरी तो तितकाच मजबूत व उपयुक्त होता. नदीच्या पात्रांत मोठमोठाले दगड टाकून हा बंधारा तयार करण्यांत आला होता. आतां जेथें कावेरी नदीवर आधुनिक पद्धतीचा मोठा मोरीयुक्त बंधारा Grand Anicut आहे तिथेंच हा बंधारा आहे व त्यावरच हा नवीन बंधारा उभारण्यांत आलेला आहे. कावेरीच्या प्रवाहांत मोठमोठाले दगड ठेऊन पाणी शेतीसाठीं उपयोगांत आणण्याचा जगांतील हा पहिला प्रयोग भारतांत झाला. त्यांतल्या त्यांत तो दक्षिणेंत झाला. आणि त्यानंतर मग इतरत्र हे प्रयोग अनुकरण्यांत आले.

त्यानंतर १९ व्या शतकापर्यंत त्या बंधान्यांत कांहीं सुधारणा होऊं शकली नाहीं. याला कारण कदाचित् एका राजवटीचा अभाव हेंहि असण्याचा संभव आहे. १८ व्या शतकांत जेव्हां भारतांत इंग्रज लोकांचें

राज्य सुरू झालें तेव्हां म्हणजे १८३६ सालीं जिथून कावेरी व कॉलेरुन या नद्या अलगपणें वाहू लागतात तिथें आधुनिक पद्धतीनें मोठा बंधारा Upper Anicut बांधण्यांत आला. हा बंधारा बांधण्याची कल्पकता, योजकता आणि कृति सर आर्थर कॉटन या इंग्रज इंजिनियरची होती. हाच आर्थर कॉटन भारतांतील पाटबंधारे पाणीयोजनेचा जनक होय. या बंधान्यांत वेळोवेळीं सुधारणा करण्यांत आल्या; पण त्याला जें आजचें स्वरूप आले आहे तें १८८७ ते १८९७ या कालाच्या दरम्यान होय. या कालखंडांत धरणाची आणि बंधान्याची आवश्यकता अत्यंत तीव्रतेनें भासूं लागली. म्हणून त्या वेळच्या गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियानें १८७३ सालीं एक खास कायदा करून देशांतील सर्व तलाव, नद्या, ओढे हे सरकारी मालकीचे ठरविले. हा कायदा १८७३ चा आठवा कायदा म्हणून प्रसिद्ध आहे. मोठाल्या धरणयोजना बांधण्याकामी उपयुक्त असा हा पहिलाच कायदा होय. म्हणजे धरणयोजनेचा पाया प्रथम चौल राजा करिकाला यानें इ. सनाच्या पहिल्या शतकांत घातला व अशा प्रकारच्या प्रयोगास शास्त्रीय सुरुवात १८३६ सालीं झाली आणि १८७३ च्या या कायद्यानें त्याला सरकारी नियंत्रण आलें.

यापुढील प्रगतीचा टप्पा म्हणजे नद्यांवर मोठालीं धरणें बांधून मानवनिर्मित प्रचंड तलाव तयार करणें हा होय. कावेरी नदीवर मद्रास राज्यांत मेत्तूर धरण आहे त्याची कल्पना जरी १८७४ सालची असली तरी तें धरण प्रत्यक्षांत उभारायला साठ वर्षांचा कालावधि जावा लागून १९३४ साल उजाडावें लागलें. तत्पूर्वी धरणाचे प्रयोग १९ शेंच्या पहिल्या दशकांत झाले होते. पहिला प्रयोग कोल्हापूर संस्थानांतील भोगावती नदीवर धरण बांधण्याच्या उपक्रमानें त्यावेळचे करवीर राज्याचे अधिपति राजर्षि शाहू छत्रपति यांनीं केला. शेतीसाठीं नदीचें पाणी कालव्यानें आणण्याच्या प्रयोगाचा प्रभाव पडून आपल्या संस्थानांतहि तो करण्याची मनीषा कै. शाहू महाराज यांना १९०८ सालीं झाली. आणि त्यांनीं आपल्या

संस्थानांतील पश्चिम भागांत असें एखादें धरण बांधून तलाव निर्माण करण्याची योजना पुढें ठेवून कोल्हापूरपासून ३४ मैल पश्चिमेस भोगावती नदीवर राधानगरीजवळ धरण बांधण्याचें ठरविलें. हें धरण १२० फूट उंच बांधण्याचें ठरविण्यांत आलें. यामुळें किमान पावसाळ्यांत या धरणांतील पाणी ७ चौरस मैल आणि कमाल पावसाळ्यांत १० चौरस मैल इतका प्रदेश व्यापणार होतें. या मानवनिर्मित तलावाचें नांव 'श्री महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव' असें देण्यांत आलें. हें धरण ४० फूट उंच बांधून तयार झाल्यानंतर १९१९ सालीं पैशांचा अपुरेपणा आणि युद्धजन्य परिस्थिति या कारणामुळें तें बंद ठेवण्यांत आलें. हा इतिहास येथें देण्याचे कारण हेंच कीं, यानंतर म्हणजे १९१० सालीं कावेरी नदीवर, म्हैसूर संस्थानांत म्हैसूरच्या अधिपतींनीं 'कृष्णराजसागर' हा तलाव म्हैसूरपासून आठनळ मैलांवर मोठे धरण बांधून निर्माण केला. यापूर्वीच कोल्हापूर संस्थानांत हा प्रयोग हातीं घेण्यांत आला होता. कृष्णराजसागराची योजना दोन उद्देशांनीं करण्यांत आली. एक जमिनीस पाणी पुरविणें आणि दुसरा संस्थानांतील उद्योगधंद्यांत वीजपुरवठा करणें. या धरणाची लांबी ८६०० फूट असून त्याची उंची नदीबुडापासून १४० फूट आहे. पायांत हे धरण १११ फूट रुंद असून माथ्यावर त्याची रुंदी १४॥ फूट आहे. हा तलाव भरला म्हणजे त्याचे पाणी नदीच्या सर्वसाधारण पातळीपासून १२४ फूट उंच आणि ४१०० चौरस मैलांचा प्रदेश व्यापतें. त्यावेळीं तें पाणी कूर्ग व म्हैसूर विभागांत पसरते. या धरणास सुमारे १० कोटि रुपयांचा खर्च आला आहे. त्यापैकीं अडीच कोटि रुपये धरणबांधणीवर, दोन कोटि कालव्यांवर आणि बाकीचे जलविद्युत् केंद्र निर्मितीवर. याखेरीज शिवपुरम् येथें नदीच्या अधोगति प्रवाहाचा फायदा घेऊन तिथेहि जलविद्युत् केंद्र निर्माण करण्यांत आलें होतें तें निराळेच. या केंद्राची ट्रान्स्मिशनलाइन सर्वांत लांब होती जलविद्युत् केंद्रांत इतक्या लांबीची ट्रान्स्मिशनलाइन असणारें हेंच भारतांतील एकमेव केंद्र होतें. आतांसुद्धां त्याचें अद्वितीयत्व कुणीहि हिरावून घेतलेलें नाही. सबंध जगांत फक्त अमेरिकाच या केंद्रास याबाबतींत मागें टाकूं शकतें.

कृष्णराजसागर तलावांतील कांहीं पाण्यावर तें बांधलें त्यावेळीं १२५००० एकर जमीन पिकावू होत होती. कावेरीच्या उत्तरेकडून जो कालवा नेण्यांत आला आहे तो मोठा अप्रतीम आहे. हा कालवा २६ मैलांपर्यंत दऱ्याखोऱ्यांतून, निसर्गरमणीय प्रदेशांतून नेण्यांत आला आहे. हा कालवा जेथें आपल्या प्रवाहाच्या २९ व्या मैलांत प्रवेश करतो, तेथें तो ९२०० फूट लांबीच्या बोगद्यांतून प्रवास करतो. इतक्या लांबीचा प्रवास बोगद्यांतील करून जमीन सुपीक करणारा कावेरीचा कालवा हा जगांतील अशा प्रकारचा बोगद्यांतून प्रवास करणारा एकमेव कालवा होय. निदान तो बांधतांना त्यावेळीं तरी तशी परिस्थिति होती खास. या कालव्याच्या पाण्याचा उपयोग पैसा देणारीं पिकें (Money crops) काढण्याकामीं करण्यांत येतो. साखर कारखाने चालविण्यासाठीं जरूर तो ऊंस पिकविणें हें या पाण्याचें प्रधान उपयुक्त कार्य आहे. कावेरीचें पाणी हें असें मानवी उपयोगासाठीं आणण्याचें कार्य कृष्णराजसागर व शिवसमुद्र जलविद्युत केंद्र याद्वारेणें करण्यांत येत आहे. याबरोबरच निसर्ग सौंदर्यालाहि क्षणभर लाजविण्याजोगीं सौंदर्यस्थळेंहि याच नदीच्या पाण्यावर मानवानें निर्माण करण्याची किमया केलेली आहे. या मानवाच्या करामतीचे परमोच्च कर्तृत्व म्हणजेच कृष्णराजसागर धरणाखालील वृंदावन होय. हे वृंदावन यथार्थतेनें शब्दांत मांडायचें झालें तर तें मानवी आटोक्यापलीकडचें आहे असें म्हटलें तर आपलें अकर्तृत्व दिसून येईल असें भय वाळगण्याचें बिलकुल कारण नाही. हा प्रांजलपणाच ठरेल. इतकें त्या वृंदावनाचें सौंदर्य अनुपम रमणीय चित्तवेधक आणि मनोरम आहे. साऱ्या जगाचा प्रवास करून आलेल्या इसमास कुणी विचारलें कीं, जगात सर्वांत अनुपम सौंदर्यस्थळ कोणतें ? तर तो चटकन उत्तर देईल कीं, कृष्णराजसागर तलावाजवळील वृंदावन !

कावेरी नदीवरील दुसरें आणि मोठे धरण म्हणजे मेत्रुर धरण हें होय. मेत्रुर धरण बांधण्याची योजना जुनी म्हणजे १८७४ सालची होय. पण राज्याराज्यांतील पाण्याच्या वांटपाबाबत एकमत न झाल्यामुळे

हैं धरण १९३४ सालपर्यंत पुरें होळं शकलें नाहीं. या धरणामुळें केवळ पाणीपुरवठाच झाला नाहीं तर वीजपुरवठाहि झाला. इतकेच नव्हे तर पावसाळ्यांत कावेरीस येणारे प्रचंड पूर व त्यापासून होणारी हानि, या साऱ्यांस या धरणामुळें पायबंद होत राहिला. या धरणाची बांधणावळ मोठी नमुनेदार समजली जाते. भारतांतील हें सर्वप्रथम संपूर्ण काँक्रीट धरण होय. हें धरण जेव्हां पूर्ण झालें त्यावेळीं तें ब्रिटिश साम्राज्यांतील एक सर्वांत मोठें धरण होतें. त्याचबरोबर तें सर्व जगांतले पहिलेंच, आणि सर्वांत मोठें सीमेंट काँक्रीट 'मोनोलिथ' धरण होतें. मेट्टूर धरणामुळें जो मोठा तलाव निर्माण करण्यांत आला आहे तो याच नदीवरील म्हैसूरजवळील कृष्णराजसागर तलावाच्या दुप्पट मोठा आहे. या तलावाचा घेर १०० मैल असून त्यांत १०२५०० दशलक्ष घनफूट पाणी सामावतें. या तलावाच्या पाण्यानें १४०,०००० भात जमीन पिकूं शकते. हा फायदा तंजावर आणि तिरुची या दोन जिल्ह्यांस होतो. या धरणाच्या पायथ्याशीं उभे करण्यांत आलेल्या जलविद्युत् निर्मिति यंत्राच्या साहाय्यानें ४५००० किलोवॅट विद्युत्निर्मिति होते. सन १९३४ मध्ये हें धरण पुरें करण्यांत आल्यापासून या धरणावरून अनेक वेळां पाणी जाण्याएवढे पूर कावेरी नदीस आलेले आहेत. तथापि १९५७ आणि १९५९ मधील पूर फार मोठे होते. १९५४ सालीं या धरणावरून जुलै व ऑगस्ट या महिन्यांच्या मुदतींत सतत ४५ दिवस पाणी वहात होते. हे वाहून गेलेलें पाणी इतके होतें कीं, त्यामुळें १००,००० दशलक्ष घनफूट पाण्याचा एक तलाव सहज कांठोकाठ भरला असता. यानंतर १९५९ सालीं तर धरणावरून पाणी वहाण्याचा विक्रमच झाला. हें पाणी पावसाळ्याच्या प्रारंभापासून तो पावसाळा संपून डिसेंबर महिना आला तरी धरणावरून वहातच होतें. हे वाहून वाया गेलेलें पाणी मेट्टूर जलाशयाच्या दुप्पट आकाराचे जलाशय सहज भरून राहिलें असतें. इतकेच काय त्या पाण्यावर आणखी कितीतरी दुष्काळीं भाग सुपीक झाला असता. या दोन घटना इंजिनीअर्सना विचारांत पाडून त्यांच्यापुढें आणखी धरणे उभारण्याची

आमिषें निर्माण करत्या झाल्या असल्यास नवल नाही. आणि त्याचप्रमाणें-इंजिनीअर्सना तशा योजना आखताहि पण आल्या असत्या. परंतु धरण बांधावयास आवश्यक असलेली नैसर्गिक भूरचना कावेरीवर आतां आणखीन कोठे नसल्यामुळें त्यांना स्वस्थ बसावे लागले आहे. पुराचें पाणी कारणी लावतां येण्यासारखे आहे. समुद्रांत पाणी वाया जाऊ देण्यापेक्षां ही योजना कितीतरी बरी. निदान पाण्यासाठीं हपापलेल्या मद्रास राज्यास तर ती खचित उपयुक्त. मेत्तूर धरणाच्या उजवीकडील आणि डावीकडील कालव्याच्या पाण्यानें, कोइमतूर आणि सालेम जिल्ह्यांतील सुमारे ५० हजार एकर जमीन पाण्याखालीं भिजते.

कावेरीस येऊन मिळणाऱ्या ज्या नद्या आहेत, त्या नद्यांवर संकल्प-ल्याप्रमाणें जर धरणें झाली तर त्या पाण्यांवर किती तरी जमीन सुजलां सुफलाम् होईल आणि किती तरी किलोवॅट विद्युत्निर्मिति करतां येईल. अमरावती आणि भवानी या दोन नद्यांवरील धरणांत ३००० दशलक्ष घनफूट पाणी सामावेल आणि त्या पाण्याखालीं ३२००० एकर जमीन पिकावू होईल. भवानी नदीवरील धरणामुळें होणारा भवानीसागर तलाव ३०००० दशलक्ष घनफूट पाणी साचवूं शकेल, आणि त्या पाण्यावर २१००० एकर जमीन भिजूं शकेल. म्हैसूर राज्यांतील काविनी या नदीस धरण झाल्यानंतर त्यांतील पाण्याचा सांठा ४५००० घनफूट होईल. नद्यांना धरणें बांधून त्यांतील पाणी सखल भागांत सोडलें कीं, त्यास ओघ प्राप्त होतो आणि त्या ओघावर वीज निर्माण होते. मद्रास राज्यांतील नीलगिरी पर्वतावरून सुमारे ८००० फूट खालीं धों धों वहाणाऱ्या पैकारा नदीस बांध घालून तिच्या या पाण्याच्या ओघावर ७५००० किलोवॅट वीज निर्माण केली गेली आहे. पैकाराचे हे विद्युत्-केंद्र फार उंचावरून आलेल्या पाण्याच्या ओघावर विद्युत् निर्माण करते. इतक्या उंचीवरच्या पाण्याचा ओघ घेऊन विद्युत् निर्माण करणारे हे भारतातीलच नव्हे तर सबंध आशिया खंडांतलें एकच एक जलविद्युत् केंद्र होय. हें केंद्र ३०८० फूट उंचीच्या पाण्याचा ओघ घेतें. इतक्या उंचीच्या पाण्याचा ओघ घेऊन वीज निर्माण करणारी

जगांत फक्त तीन जलविद्युत् केंद्रे आहेत. त्यांपैकी पैकारा हें एक होय. याच पैकारा नदीवर आणखीन एक जलविद्युत् केंद्र आहे. त्याचें नांव मोपार-पैकारा वीजनिर्मिति केंद्र होय. या केंद्रांतून ३५००० कि. वॅ. वीज निर्माण होते. नीलगिरी पर्वतावरून अशीच आणखी एक कुंदा नामक नदी वहात येते. या नदीवर विद्युत्निर्मिति केली जाते. या सर्व नद्या म्हणजे कावेरीच्या उपनद्या होत. त्यांचें पाणी कावेरीस येतें. या सर्व नद्यांवरील धरणांत सामावणाऱ्या पाण्याची जर गोळाबेरीज केली तर तें पाणी ४००,००० दश लक्ष घनफूट होईल. आणि या सर्व पाण्यावर १६४३००० दश लक्ष एकर जमीन पिकावूं होईल. आणि कावेरीच्या या पाण्यापैकीं कांहीं पाण्यावर जलविद्युत् केंद्रे आहेत, त्यांतून ६५०००० कि. वॅ. वीज निर्माण होईल. पिण्यास पाणी, अन्नधान्य उत्पादनास पाणी, प्रकाशास आणि यंत्रें व कारखाने चालण्यास वीज, ही सारीं ज्या नदीमुळें मानवास मिळूं शकतात, ती जलवाहिनी कावेरी, मानवी कल्याणासाठीं आपलें सर्वस्व वहात आहे, असे म्हटले तर तो तिचा वृथा गौरव नसून, तें तिचें यथार्थ वर्णन ठरेल. कोलार सोन्याच्या खाणीस तिनें निर्माण केलेल्या विजेचा उपयोग होतो म्हणून तिला सुवर्णभूमींतून वहाणारी नदी असेंहि म्हटलें जातें. म्हैसूरच्या पश्चिमेस जो कुर्ग नांवाचा छोटासा प्रांत आहे, त्या प्रांतांत तिचा उगम असून, ती म्हैसूर व मद्रास राज्यांतून वहात जाऊन तंजावरजवळ अनेक मुखांनीं बंगालच्या उपसागराला मिळते.

कावेरीवर जेवढीं निसर्गसुंदर स्थळे आहेत तेवढींच मानवनिर्मित सौंदर्यस्थळे पण आहेत. कावेरीचा शिवसमद्रम् धबधबा अशा नैसर्गिक सौंदर्याचा परमोच्च बिंदु होय तर कावेरीच्या धरणावरील त्या कृष्णराज सागर तलावाखालील तें मानवनिर्मित स्वर्गीय वृन्दावन जगातील परमोच्च सौंदर्य स्थान होय.

कोल्हापूरची यशोदायिनी अमृतवाहिनी भोगावती-पंचगंगा

भोगावती-पंचगंगा जलवाहिनी ! नव्हे अमृत-
वाहिनी ! हो अमृतवाहिनीच ती ! नुसती

अमृतवाहिनी नव्हे तर संजीवनी ती ! जीवन दायिनी ती, भाग्यदायिनी ती ! जिच्या पाण्यावर कोल्हापूर जिल्ह्याचा एक दशांश भाग सुजलाम्-सुफलाम् झाला, आणि त्या भूभागांत पिकलेल्या अव्वल दर्जाच्या ऊंस पिकांमुळे, कोल्हापूर प्रांत समृद्ध होऊन, ' गूळ खावा तर कोल्हापूरचाच, ' असा त्याचा नांवलौकिक भारताबाहेरहि पसरला; जिच्या जलौघावर निर्माण होणाऱ्या विद्युतशक्तीने कोल्हापूर शहर आणि त्या प्रांतांतील अनेक खेडी विद्युत्दीपांनीं लखलखली, शिवाजी उद्यमनगर कार्यवाहीत झाले, इचलकरंजीच्या हजारो मागांस चालना मिळाली, हुपरी येथील यंत्रणा, चांदीचे कलाकुसरीचे अंलकार बनविण्यास सिद्धहस्त झाली; ती भोगावती-पंचगंगा म्हणजे कोल्हापूरची अमृतवाहिनीच होय. कोल्हापूरची ती यशोदा-यिनीच होय.

भोगावती नदीचा उल्लेख प्राचीन वाङ्मयांत, 'पंचनदिका' म्हणून केलेला असून, हीच भोगावती कासारी नदीशी मिळते, तो संगम प्रदेश 'प्रयाग क्षेत्र' म्हणून पावन झालेला आहे. आणि या पावन झालेल्या क्षेत्रांतून कुंभी, कासारी, भोगावती या नद्यांच्या संगम स्थानांतून-पुढें जी नदी वहाते, तीचगंगा होय. या भोगावतीचा उगम, कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पश्चिम भागांत, सह्याद्रिच्या घाटमाथ्यावर होतो. आणि उणीपुरी ५० मैलांची लांबी घेऊन कोल्हापूरजवळ प्रयाग क्षेत्री ती पंचगंगा होते, आणि पुढें ४० मैलांची धांव घेऊन ती श्री क्षेत्र नृसिंहवाडी येथे कृष्णेस मिळते. या ९० मैलांच्या नदीमुळें कोल्हापूरचा शेतकरी, नवकोट-नारायण झाला नसला तरी तो अगदीच दरिद्री-नारायण राहिलेला नाही. श्रमजीवी कारागीरहि अगदीच संपन्न झाला नसला तरी त्याची विपन्नता नष्ट झालेली आहे. आणि म्हणूनच ही भोगावती-पंचगंगा नदी कोल्हापूरची अमृतवाहिनी होय. ती कोल्हापूरची भाग्यदायिनी-संजीवनी होय.

भोगावती-पंचगंगा ज्या करवीर क्षेत्रांतून वहाते, त्या करवीर क्षेत्राचें साद्यंत वर्णन 'करवीर-माहात्म्य' नामक पुराणग्रंथामध्ये केलेले आहे. प्रस्तुत 'करवीर माहात्म्य' हे व्यासमुनीनीं जी अठरा पुराणे लिहली, त्या पुराणापैकी 'पद्मपुराण' नामक महापुराणांतील भाग होय. या करवीर-माहात्म्यांत भोगावतीचे जे वर्णन करण्यांत आले आहे, ते या नदीस आज अगदी यथार्थतेनें लागू पडते. भोगावतीची महति गातांना प्रारंभीच व्यासमुनी म्हणतात.

“ हिमालय जो प्रख्यात । श्रेष्ठ जैसा सर्व गिरींत । की श्रेष्ठ सर्व यज्ञांत । अश्वमेध यज्ञ जेवि ॥ की अभयदान सर्व दानांत । की सत्य, श्रेष्ठ सर्व व्रतांत । प्राणायाम सर्व तपांत । मंत्रांत ॐ कार श्रेष्ठ जेवी ॥ अध्यात्म विद्या सर्व विद्यांत । गौरी श्रेष्ठ सव स्त्रियांत । तेवी करवीर सर्व क्षेत्रांत । श्रेष्ठ असे ॥ तैशी नदी भोगावती । श्रेष्ठ जाण सर्व तीर्थी । यास्तव सेवावी सती । या करवीर क्षेत्री पै ॥ ” सर्व क्षेत्रांत

करवीर क्षेत्र श्रेष्ठ, आणि सर्व तीर्थांत भोगावती नदी श्रेष्ठ, हे कधी काळीं व्यास मुनीनीं केलेले भविष्य, आज सत्य स्थितींत उतरलेले आपण पहातोच आहो. पंचगंगेला अनुलक्षून व्यासमहर्षि पुढें म्हणतात, “भागीरथी भूमि गामिनी । स्वर्ग स्थित मंदाकिनी । भोगावती पाताळवाहिनी । ऐशा नामें तीन प्रवाह ॥ या तिघीहून ही एक । पंचगंगा नदी अधिक । ज्यास्तव ही असोनि एक । तिघींचेहि स्वरूप ॥ अहाहा ! किती यथार्थ वर्णन हे ! ! अशा या भोगावतीचा तट ज्या कोल्हापूरला लाभला आहे, ते कोल्हापूर सर्व देश, सर्व काळहि श्रेष्ठ होय. मुनिवर्य म्हणूनच म्हणतात, “प्राप्त होतां भोगावतीचे तट । सर्व देश, सर्व काळहि श्रेष्ठ ॥ आज आपण काय पहातो ! या नदीच्या समागमाच्या सहाय्यानें करवीरकरांनीं एक महान किमया करून क्षेत्राचा कायापालट करून दाखविला आहे. ते उद्यमनगर, ते महाराष्ट्राचे मॅचेस्टर, ती हुपरीची कारखानदारी, तो सर्व श्रेष्ठ गूळ आणि साखर प्रसवणारा प्रथम दर्जाचा ऊंस. ही सारी किमया, कल्पक आणि कर्तबगार मानवाच्या प्रयत्नानें झाली असली तरी, तिला कारण ती सर्वश्रेष्ठ सरिता भोगावती-पंचगंगा होय. या सरितेमुळेच या प्रांतांतील प्रजाजनांची अज्ञानरूपी - दारिद्र्यरूपी पापे नाहीशीं झाली आहेत. आणि म्हणूनच महामुनी व्यासजी म्हणतात, “जेवीं नासावा वज्राते नग । किंवा गरुडानें पन्नग । अथवा सिंहाने मृग । की सूर्योदये अंधःकार ॥ जेवीं वायूनें मेघसमूह । तत्वज्ञानें जैसा मोह । तेविं सर्व पापांचा निवह । भोगावती सेवने नाशे ॥ ” अशी ही भोगावती ज्या करवीरी आहे तेथील नर कलिकाळालाहि जिंकतील यांत आश्चर्य ते कोणते ? “अशी भोगावती । पंचगंगा नामे वसति । तेथे नर कळिकाळालाहि जिंकती । हे आश्चर्य नोहे ॥ ” व्यासाची उक्ति आणि मानवांची कृति हीच पंचगंगा-भोगावतीची महति । अशा या भोगावतीचें वर्णन करतांना व्यासांनीं जे जे म्हटले ते ते सारे मानवानें आज स्वकर्तृत्वानें सिद्ध करून दाखविलें आहे.

कोल्हापूर प्रांत हा 'दक्षिण पठाराचा' (Deccan Plateau) एक भाग असून तो सह्याद्रि पर्वताच्या एका बाजूस वसलेला आहे. या प्रांताचे नैसर्गिक वैशिष्ट्य, त्यांत सर्वत्र वहाणाऱ्या नद्या हे होय! आणि त्याचबरोबर सर्वत्र पसरलेल्या टेकड्या हे होय! या टेकड्या, मूळ सह्याद्रि पर्वताच्या १०० मैल पसरलेल्या डोंगरांनीं, व या मूळ पर्वताला जोडून इशान्येकडे व पूर्वेकडे ३० ते ५० मैल लांबीचे जे सहा फाटे आहेत, त्यानें बनल्या आहेत. कोल्हापूर हद्दींत सह्याद्रिच्या शिखरांची समुद्रसपाटी-पासून ऊंची २०००' ते ३५००' असून सरासरी ऊंची २५००' आहे. या प्रांतांतील पर्जन्यमान सह्याद्रिच्या पश्चिम घाटावर २५०" असून देशावर ३०" आहे. या भागांतील जमिन पुलिनमय (पुरानें वाहून आलेली) आहे. त्यामुळें ती सकस झालेली आहे. सह्याद्रि पर्वत हा सर्वत्र निसर्ग-निर्मित वनश्रीनें नटलेला आहे. लहान लहान डोंगर व दरीखोरी झाडा-झुडपानीं खेचून भरली आहेत, तर मोठमोठ्या गगनचुंबी डोंगराचे माथा, प्रासाद शिखराप्रमाणें गगनाला भेदून जात आहेत कीं काय असे वाटूं लागण्याइतकी उत्तुंग आहेत. अशाच एका उत्तुंग डोंगराच्या सपाट माथ्यावर आपली भोगावती उगम पावते. कोल्हापूरच्या पश्चिमेस सुमारे ५० मैलावर डोंगरमाथ्यावर असलेल्या आसने गांवाच्या आसपास उगम पावून, ती कांहीं उत्तर दिशेनें प्रवास करते, व नंतर जी काय एकदां पूर्ववाहिनी बनते ती तुळशी-खोऱ्याला वळसा घाले पावते. ती केव्हां पूर्व तर केव्हा किंचित उत्तर दिशेनें वहात कोल्हापूर गांठते. कोल्हापूरहून ती मागील ढंगानेंच वहात जाते व ४० मैलांवर कृष्णामाईशीं एकरूप होते. कोल्हापूर प्रांतांतून ज्या आठ नद्या वाहतात, त्यांत हीच नदी सर्वांत मोठी होय, आणि सर्वांत श्रेष्ठहि होय.

अशा या भोगावती नदीला धरण घालून तिच्या पाण्यावर आपल्या संस्थानांतील पूर्व भाग सुपीक करण्याची कल्पना, त्यावेळचे संस्थानचे अधिपति राजर्षि शाहू छत्रपति यांनीं काढून त्यानुसार एक योजना तयार करण्याची आज्ञा आपल्या इंजीनीयर्सना दिली. या आज्ञेनुसार त्या

भागची संपूर्ण सव्हें, त्यावेळचे संस्थानचे एक्झि. इंजीनियर श्री. डी. ए. विचारे यानीं करून भोगावती नदीवर कोल्हापूरच्या नैऋत्येस ३४ मैल अंतरावर एक धरण बांधण्याची योजना तयार केली. ती हुजूर पसंती नंतर १९०८ सालीं कार्यान्वित करण्यासाठीं हातीं घेण्यांत आली. या योजनेनुसार भोगावती नदीवर तिच्या उगमापासून १६ मैल अंतरावर १२० फूट ऊंचीचें धरण बांधायचे व त्यायोगे ७ चौरस मैल क्षेत्रांत पाणी सांठवावयाचे व या सांठलेल्या पाण्यावर ६०,००० एकर जमिनीस कालव्यानें पाणी पुरवून ती सुपीक करायची असे होते. पावसाळ्यांत हा पाण्याचा सांठा १० चौरस मैल क्षेत्र व्यापेल. इतका मोठा होईल असा कयास योजकांनीं बांधला होता. धरणाच्या प्रत्यक्ष कामास १९०९ सालीं प्रारंभ झाला. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशांत शेतीच्या विकासावर प्रामुख्यानें भर देणे हे आता सर्वसामान्य झालेले तत्वच या धरण बांधणीच्या पोटीं हीतें. यावरून शाहू महाराजांच्या कल्पक बुद्धीची व दूरदृष्टीची कल्पना येते. तथापि पाणी पुरवठाविषयक व प्रत्यक्ष अंमलबजावणींत सन १९०१-१९०३ मध्यें रॉयल कमिशननें एक अहवाल तेव्हांच्या भारत सरकारला सादर केला होता. १८७० मध्यें महाराष्ट्रांत कृष्णा-कालवा तयार झाला. पाटबंधान्याची महाराष्ट्रांत तयार झालेली ही पहिलीच योजना. त्यानंतर खडक-वासल्याचे धरण १८७५ सालीं बांधले गेले. सन १८८५ मध्यें भाटघर धरण बांधण्यांत आलें. त्यानंतर महाराष्ट्रांत सुरुं झालेलें धरण म्हणजे हे भोगावती नदीवरचें राधानगरी-धरण होय.

या धरणाच्या बांधकामास प्रत्यक्ष सुरुवात १९०९ सालीं झाली. आणि धरण नदीपातळीवर ४० फूट आले. या धरणाच्या पाणलोट्यास शाहू महाराजांच्या धर्मपत्नि श्री. महाराणी लक्ष्मीबाई यांचे नांव देण्यांत येऊन तो 'महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव' या नांवानें प्रसिद्ध झाला. सन १९१९ पर्यंत या धरणाचे काम निर्वेधपणें चालूं होते. पण पहिल्या

महायुद्धाच्या तंगीच्या आर्थिक परिस्थितिमुळे या धरणाचे काम पुढे बंद ठेवण्यांत आले. ही धरण योजना संस्थानच्या पूर्व भागाला पाणीपुरवठा करण्याची होती. पण पुढे प्रत्यक्ष सर्व्हेच्यावेळीं या धरणांतील पाणी कालव्यानें पूर्व भागास आणणे, नैसर्गिक डोंगराळ भूरचनेमुळे अशक्यप्राय असल्याचे आढळून आले. याचवेळीं भारतांत जलविद्युत् योजनांची कल्पना आणि प्रयोग यशस्वी होत चाललेले दिसून आले. आणि या दृष्टीकोनांतून राधानगरीची ही धरण योजना जलविद्युत् करण्याची कल्पना, संस्थाना-धिपतींच्या आणि त्यांच्या कारभारी मंडळाच्या नजरेपुढे आली. या दृष्टीनें सन १९२५ मध्ये पुन्हा या योजनेचें आमूलाग्र परीक्षण झालें. आणि हाय हेड स्कीम (High Hed Scheme) मान्य झाली. पण तिच्या-साठीं होणारा आर्थिक बोजा पेलण्याची ताकद संस्थानी तिजोरींत नसल्या-मुळे त्यावेळीं ती योजना मार्गे टाकण्यांत आली. सन १९३८ मध्ये कोल्हापूर शहराची लोकसंख्या भरमसाट वाढल्यामुळे शहराच्या पाणी-पुरवठाचांत वाढ करणे जरूरीचे वाटले. आणि त्यावेळीं अधिकाऱ्यांचें लक्ष राधानगरी धरणाकडे पुनः एकवार गेले. आणि त्यानीं निरनिराळ्या योजना तयार केल्या. आणि अखेर त्यांची तपासणी होऊन पूर्वीच्या योजनेंत बदल करून एक नवी त्रिविध योजना संमत करण्यांत आली. या नव्या योजनेनुसार त्यावेळच्या ऊंस लागवडीखालील ९००० एकर क्षेत्रास, आणि इतर कोरड पिकांखालील दहा हजार एकर क्षेत्रास पाणिपुरवठा करणे, आणि हे पाणी विशेषतः शिरोळपेट्यांतील जमिनीस पाणी पुरवणें अशी या योजनेची पहिली बाब होती. कोल्हापूर शहराची पाण्याची वाढती गरज भागवीणें ही दुसरी बाब होती. आणि तिसऱ्या बाबीनें या धरणांतील पाण्यावर विद्युत् निर्मिती करणें आणि तीमुळे संस्थानांतील छोटे कारखाने चालविणें आणि कोल्हापूर शहर आणि आसमंतांतील खेडी यांना दिव्या-साठीं वीज पुरवीणें. हा कार्यभाग साधावयाचा होता. ही योजना इतकी उत्कृष्ट होती कीं, म्हैसूर संस्थानांतील कृष्णराजसागर योजना यशस्वी करणारे व जलविद्युत् योजनेंत भारतांत नांव कमावलेले इंजीनियर

डॉ. सर एम. विश्वेश्वरय्या यांनी देखील तिच्या उत्कृष्टतेबद्दल पुढील प्रशस्तिपत्र दिले,

“ The scheme is to open out a vista of possibilities and over increasing value in the State, by adding to the productive power of the people with the increase in agricultural produce and development of industries and manufacture.”

राधानगरी धरणाच्या आसमंतांतील प्रदेश म्हणजे निसर्ग रमणीयतेचे सर्वांगसुंदर आगरच होय. राधानगरीच्या आवतीभोवती ते हिरवेगार डोंगरमाथे-पश्चिमेस ते डंग-डंग म्हणजे घनदाट जंगलाचा भाग-या भागांत दिवसा देखिल सूर्यदर्शन होत नाही, इतका तो भाग घनदाट असतो. या डंगांतील उत्तरेकडचा पहिला डंग-कोलकाचा डंग होय. या डंगांत छत्रपति, पट्ट्याचे वाघाची शिकार साधीत. ढाण्या वाघावर ते तुटून पडत. गवे रेडे तर येथे पुष्कळच. त्यांच्याहि शिकारीस छत्रपति जात असत. आपल्या बड्या बड्या पाहुण्यांना या भागांत शिकारीस नेत. दाजीपूर हा गांव म्हणजे छत्रपतींचा या भागांतील शिकारीचा गांव. येथे त्यांचा बंगला आहे. दाजीपूर ते बावडा घाट या भागांत पाट्याचा डंग आहे. या डंगांतून दाजीपूर ते बावडा पाऊलवाट जाते. येथेहि गवे रेडे आढळतात. महाराष्ट्र सरकारच्या वन खात्याच्या कोल्हापूर विभागानें राधानगरी तालुक्यांतील या भागांत “ गवा अभय अरण्य ” (बायसन सँच्युरि) योजना हातीं घेतली असून ती पुरी होतांच सहलीसाठीं येणाऱ्या लोकांना ते एक मोठे आकर्षण होणार आहे. राधानगरी तालुक्यांत पाट्याचा डंग या भागांत सदरहू गवा अभय अरण्याची स्थापना करण्यांत यावयाची आहे. हा भाग नेहमी हिरव्यागार झाडीनें व्यापलेला असून मानबेटच्या पठाराभोंवतीच्या उत्तारावरील दाटशी हिरवी झाडी व त्यांत मधून मधून पाण्याचे झरे आणि मानबेटच्या पठारावर दोन तलाव अशी नैसर्गिक पार्श्वभूमि असल्यानें, हा भाग मुद्दाम या योजनेसाठीं निवडण्यांत आला आहे. या ठिकाणच्या दोन्ही तळांचांतील पाण्याचा वन्यपशुपक्षांना पिण्यासाठीं उपयोग

व्हावा म्हणून हे तलाव अधिक खोल करण्यांत येत आहेत. तसेंच दाजीपूर-पासून मानबेट पठारापर्यंतचा रस्ता दुरुस्त करण्याचेहि काम हातीं घेण्यांत आले आहे. या गवा अभय अरण्यांत सहलीसाठीं येणाऱ्या व प्रवासी लोकांना रहाण्यासाठीं एक लहान बंगला व अरण्यांतील अन्य प्राणी रहाण्यासाठीं एक वॉच-टॉवरहि बांधण्यांत येत आहे. या योजनेमुळे वन्य पशुपक्षांवर प्रेम करणाऱ्या लोकांना, हे जंगलांतील प्राणी अगदी जवळून रहाण्याची व त्यांचा अभ्यास करतां येण्याची सोय होणार आहे. तसेंच नाश पावत चाललेल्या वन्य पशुपक्षांच्या कांहीं जाती टिकवीण्याचे उद्दीष्टहि या योजनेद्वारे साध्य होणार आहे. कारण या योजनेखालील हा सर्व भाग संरक्षित भाग म्हणून रहाणार आहे. पाट्याच्या डंगानंतर दक्षिणेकडचा तो काळा डंग. हा डंग फोंडा घाट आणि हणमंता घाट यांच्यामध्ये आहे. येथेहि गवे रेडे सांपडतात. या साऱ्या डंगातील ते मानबेट, बोरबेट, तळये, लखमापूर, म्हासुर्ले, ही तुरळक वस्तीची व खोपटांची खेडी म्हणजे निसर्गाचा मनमुराद आस्वाद घ्यावयाची ठाणीच.

या राधानगरी धरणाच्या पूर्व भागास वऱ्याच अंतरापर्यंत राधानगरी खोरे पसरले आहे. त्या खोऱ्याच्या उत्तरेस तारळ्याच्या पश्चिमेस 'इटलाईची टेकडी' या नांवाची एक ऊंचऊंच टेकडी आहे. या टेकडीचे हे शिखर म्हणजे या भागांतील सर्वांत ऊंच शिखर होय. भंडारदरा धरणाजवळील जसे 'कळसूबाईचे शिखर,' तसे राधानगरी धरणाजवळील हें 'इटलाईचे शिखर' होय. या शिखरावर इटलाईचे एक देवस्थान आहे. या देवीस इटलाई अगर विठलाई असे म्हणतात. येथें प्रति चैत्र प्रतिपदेस मोठी यात्रा भरते. देवीस मांड घालतात व यात्रिक कौल लावतात. या इटलाईच्या यात्रेस राधानगरी खोरींतून, एने आरोली खोरीतील आडोरी, गगनबावडा, फेजिवडे या भागचेच नव्हे तर कर्नाटक भागचे सुद्धां यात्रेकरुं येत असतात. या टेकडीच्या उंचपणाचा फायदा १९१७-१८ सालीं दाजीपूर ते कोल्हापूर सिग्नलींगनें संदेश पाठविण्याकामीं एक टप्पा म्हणून

करून घेतला जात होता. पहिले ठाणे दाजीपूर, नंतरचे ठाणे म्हणजे ही इटलाई टेंकडी किवा बहीरीचा सडा, तिसरे ठाणे वागजाईचे टेकाड व अखेरचे ठाणे म्हणजे कोल्हापूर होय. असे संदेश त्यावेळीं धाडण्यांत येत असत. त्यास हेलो सिग्नलींग असे म्हणत.

अशा या निसर्गनिं वेढलेल्या भूप्रदेशावर राधानगरी धरण आहे. धरणामागे महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव आहे. आणि धरणापुढें भोगावतीच्या जलौघावर विद्युतनिर्मिती करणारे विद्युतगृह आहे. या भोगावतीच्या पाण्यावर आज सुमारे १८ हजार एकर जमिनींतून उत्कृष्ट ऊसाचीं लागवड केली जाते. भोगावतीच्या या पाण्यावर कोल्हापुरांतील नागरिक आणि आसमंतातील खेडुत आपली पाण्याची गरज भागवितात. आणि या विद्युतगृहातून निर्माण होणाऱ्या विद्युतलतेवर सारी करवीर नगरी आणि खेडीपाडी विद्युत्दीपानीं उजळली जातात. याच विद्युल्लतेवर कोल्हापुरांतील कारखानदारी कार्यवाहित होते, हुपरीचे चांदी कारखाने कलाकुसरीची कामे करतात आणि इंचलकरंजीचे शेंकडो मागांचे धोटे धांवून तलम पातळे विणत असतात.

भारतामध्ये सुमारे ५० लक्ष एकरापेक्षां अधिक, अतिशय सुपीक अशी वागायती जमीन ऊसाच्या लागवडीखाली आहे. महाराष्ट्रांत सुमारे लाख एकरापेक्षां अधिक जमिनींत ऊसाची लागवड केली जाते. महाराष्ट्राचे एकंदरीत भौगोलिक क्षेत्र ७६५ लाख एकर आहे. यापैकी पिकाखालचे क्षेत्र ४४१ लाख एकर आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३१८८ चौरस मैल आहे. यापैकी पिकाखालचे क्षेत्र १२७०८ एकर असून ऊसाच्या लागवडीखालील क्षेत्र सुमारे ६१४८८ एकर आहे. यापैकी आमच्या भोगावती—पंचगंगा यांच्या पाण्यावर येणाऱ्या ऊस पिकाची लागवड १७००० एकरांत होते. व एकूण १८००० एकर जमिनींत पिक निघते. म्हणजे देशांत जेवढा ऊस पिकतो, त्याच्या १.४४ टक्के ऊस कोल्हापुरांत पिकतो व त्यापैकी .३६ टक्के राधानगरी ते शिरोळ या भोगावती—पंचगंगा

नदीकांठ भागांत त्या नद्यांच्या पाण्यावर पिकतो. यामुळें जर आपण श्रावणांत या राधानगरी ते शिरोळ वहाणाच्या भोगावती-पंचगंगा नद्यांच्या परिसरांचे विहंगमावलोकन केले तर गडद हिरव्या रंगाची मखमली पायघडी, नदीच्या प्रवाहाच्या प्रवासासाठीं धरणीमातेवर अंथरली की काय असा भास होतो. आणि याच परिसरांतून या नद्यांच्या संत गतीनें वहाणाच्या प्रवाहावरून जर आपण विमानोड्डाण केले तर या नदीचा प्रवाह, भुरकट राखी रंगाच्या लुसलुशींत मखमली अस्तराला कातरीत जात आहे, असा भास होतो.

१८५४ सालीं कोल्हापूर संस्थानांत जो ऊंस पिकवला जात होता. त्याचे चार प्रकार होते. ते प्रकार म्हणजे भोगा, काळा, फोंडा, आणि रतन अगर वरा ऊंस हे होत. या चार जातीपैकीं रतन (वरा) जातीचा ऊंस पन्हाळा भागांत नदी किनारी लावला जात होता. यांस तो लावतांना फक्त एकदांच पाणी दिले जात होते. पुढें तो ऊंस पानांतून पाणी शोषून आपली वाढ करून घेत असे. बाकीच्या तीन जातींना पावसाळ्याखेरीज ८ महिनें पाणी द्यावे लागत असे. या वेळीं जिल्ह्यांत २८९४ बिघ्यांत (२ एकर = १ विघा) ऊंसाची लागवड केली जात होती. एका बिघ्यांत पिकणाऱ्या ऊंसापासून त्यावेळीं १२० मण गूळ निघत असे. या प्रमाणांत गूळ उत्पादनाची आकडेवारी काढूं गेल्यास ऊंस लागवडीखालीं असलेल्या २८९४ बिघे जमिनीतील ऊंसापासून १७१८४ खंडी गूळ होतो. त्यावेळीं गूळाचा दर एका खंडीस २० रु. असा होता. या दराप्रमाणें पाहूं गेल्यास १८५४ सालीं कोल्हापूर प्रांतांत ३४३६८० रु.चा गूळ पिकत होता असे म्हणतां येईल. (ग्रॅहॅम रिपोर्ट). आणि आतां ११० वर्षांनंतर ऊंस लागवडीच्या क्षेत्रांत वाढ होऊन ते ६१४८८ एकरा इतके झाले आहे. या क्षेत्रांतील ऊंसावर आज तरी ५ साखर कारखाने लाखों पोती साखर निर्माण करूं शकतात व ६ ते ७ कोटी रुपयांचा गूळ कोल्हापूरच्या मार्केट याडीत विकला जातो.

या भोगावती-पंचगंगेच्या पाण्यावरच पिकलेल्या ऊंसावर कोल्हा-पूरचा पहिला साखर कारखाना कोल्हापूर येथे १९३२ साली स्थापन करण्यांत आला. हा, या भागांतीलचे नव्हे तर अखिल भारतातील एक अद्यावत् कारखाना म्हणून गणला जातो. याला कोल्हापूर शुगर मिल्स असे म्हणतात. याच्याहून मोठाले साखर कारखाने भारतांत असतील व आहेतहि. पण या कारखान्या इतका व्यवस्थित, अद्यावत् यंत्रसामुग्रीनीं सज्ज आणि आधुनिक सोयीनीं युक्त असा कारखाना इतरत्र क्वचितच पहावयास मिळेल. याचे सारे श्रेय कारखान्याचे कर्तबगार मॅनेजर शेठ एम. बी. लोहिया यांनाच द्यायला पाहिजे. याच भोगावती-पंचगंगेच्या पाण्यावर आलेल्या ऊंसावर भोगावती-सहकारी साखर कारखाना व पंचगंगा सहकारी साखर कारखाना हे दोन अलिकडे साखर कारखाने कार्यक्षम रितीने साखर-उत्पादन करीत आहे. व आणखी एक नवीन सहकारी साखर कारखाना होऊं घातलेला आहे, तोहि आपल्या ह्या वडिलधान्या साखर कारखान्यांचा धडा यशस्वी रितीने गिरवील असा आशावाद वाटतो.

आपल्याकडे ऊंसाची लागवड पूर्वपरंपरेनें, वंशपरंपरागत व ठरावीक पद्धतीनें होत असे. शास्त्रांची जोड घेऊन व संशोधन करून ऊंस व साखर धंदा गेल्या ३०-३५ वर्षांत बराच प्रगत झाला. या पद्धतीनें ऊंस लावणी सन १८९२ पासून महाराष्ट्रांत होऊं लागली. १८९२ साली पुण्यापासून ८ मैलांवर मांजरी गांवी ऊंस संशोधन केंद्राची स्थापना झाली. या केंद्रातर्फे शास्त्रीय संशोधनास सुरुवात झाली. पण या कार्याला खरी गति सन १९१२ त आली. यावर्षी कोईमतूर येथे 'शुगर केन ब्रीडींग इस्टिट्यूट' स्थापन झाली. तेथे सशास्त्र प्रयोग करून ऊंची व भारी उतारा देणाऱ्या जातीची निर्मिती झाली. या सर्व जातींत 'सी. ओ. ४१९' जात सरस ठरली. यापूर्वी 'पुंड्या' जातीच्या ऊंसाची लागवड केली जात असे. त्या जातीचे एकरी उत्पादन ३३.७ टन होई. पण सी. ओ. ४१९ चे एकरी उत्पादन ४८.६ टन होऊन साखर उताराहि उत्कृष्ट पडू लागला. या नव्या जातीच्या

ऊंसाची लागवड सुरुं झाल्यापासून कोल्हापुरांतील भोगावती-पंचगंगा यांच्या पाण्यावरील ऊंस सर्वोत्कृष्ट ठरला व त्यांतल्या त्यांत कोल्हापूर जवळील कदमाच्या वाडीच्या शिवारांतील ऊंस हा अति उत्कृष्ट ठरला आहे. व हा क्रम त्यानें कित्येक वर्षे टिकवून ठेवला आहे.

हल्ली जगांत ऊंसाच्या लागवडीखालीं जेवढे क्षेत्र आहे, त्यांत भारतांतील ऊंस लागवडीचें क्षेत्र सर्वांत अधिक आहे. ऊंस लागवडीच्या क्षेत्रांत जरी भारत जगांत पहिल्या क्रमांकाचें राष्ट्र असले तरी उत्पादनांत मात्र त्यानें तो क्रम राखलेला नाही. जगांत साधारणपणें पुढील देशांत ऊंसाची लागवड केली जाते. हवाई, जावा, ऑस्ट्रेलिया, मॉरिशस्, दक्षिण आफ्रिका व क्यूबा, या देशांतील ऊंसाच्या उत्पादनाचें प्रमाण पाहिलें तर सर्वांत अधिक उत्पन्न हवाई वेटांत होते. येथील ऊंसाचें एकरी उत्पादन ६२.०५ टन आहे. जावा ५६ टन, दक्षिण आफ्रिका २२ टन, ऑस्ट्रेलिया २१ टन, मॉरिशस् २० टन, क्यूबा १७ टन आणि सर्वांत कमी म्हणजे भारताचे ऊंस उत्पादन तें एकरी १२.४ टन पडते. वरें. आतां आपण या ऊंसांतील साखरेचें प्रमाण पाहूं म्हणजे याबाबत आपला देश कोठे आहे हे समजून येईल. हवाई वेटांतील ऊंसाच्या दर एकरी मिळणाऱ्या साखरेचा उतारा ६.४५ इतका आहे. जावा ६.४४, ऑस्ट्रेलिया ३.०६, मॉरिशस्, २.५७, दक्षिण आफ्रिका २.४४, क्यूबा २.०९ आणि भारत १.०६ इतका आहे. यावरून पहातां ऊंस लागवडीच्या क्षेत्रांत जगांत अग्रभागीं असलेला भारत, एकरी उत्पादनांत मागे असला तरी त्यानें लागवड केलेल्या ऊंसामधील साखरेचा उतारा मात्र चांगला राखला आहे. आणि भारतांत महाराष्ट्र राज्यानें साखरेच्या उताराच्या बाबतींत इतर राज्या पेक्षां बराच वरचा क्रमांक पटकाविला आहे. महाराष्ट्र राज्यांतील ऊंसांतील साखरेचा उतारा ११.७१ इतका आहे, आणि सार्थ अभिमानाने असे म्हणायचे आहे कीं, महाराष्ट्राचा हा उच्चांक कोल्हापूरनें ओलांडून हा नवाच जागतिक विक्रम केलेला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यांत दर एकरी मिळणारा साखरेचा उतारा हा १५ टक्के आहे. म्हणजे साखरेच्या

उताऱ्याबाबत हवाई बेटापेक्षा कोल्हापुरी ऊंसांतील साखरेचा उतारा २॥ पट आहे. अभिमानाची ही बाब नव्हे तर काय ? आणि हे सारे कोल्हापूरच्या अमृतवाहिनी भोगावती-पंचगंगेच्या कृपाप्रसादाचेंच फळ होय. या जागतिक-विक्रमांत शेतकऱ्याची शहामत आहे, या भागांतील पुलिनमय (पुरानें वाहून आलेली) जमिनीचा गुण आहे व सर्वांत अधिक भोगावती-पंचगंगा यांच्या पाण्याचा मोठा हिस्सा आहे. आणि म्हणूनच भोगावती-पंचगंगा ही केवळ कोल्हापूरची अमृतवाहिनीच नाही तर संजीवनी आहे-भाग्यवंत यशोदायिनी आहे.

या भोगावती नदीवरील राधानगरी धरणामुळें साठविले गेलेल्या ७२२ कोटी घनफूट पाण्याच्या साठ्यांतून सुमारे १८ हजार एकर जमिनीला पाणी मिळते. शिवाय या धरणापासून वीजेचे उत्पादनदेखील होत आहे. या योजनेचा खर्च १ कोटी ६६ लक्ष २५ हजार रुपये (सिव्हील वर्क्स) इतका असून ती आतां पूर्णपणें कार्यवाहित आलेली आहे. ऊंस पिकासाठीं या पाण्याचा उपयोग किती प्रभावी होतो, हे वर येऊन गेलेले आहेच. आतां आपण या पाण्यावर निर्माण होणाऱ्या वीजेच्या प्रतापाकडे वळूं. या जलविद्युत केंद्रांतून ४८०० किलोवॉट वीज निर्माण होते. या वीजेचा वापर शहरे व खेडी यांना प्रकाशासाठीं केला जातो. शिवाय तो शेतीसाठींही केला जातो. आपल्या देशांत वीजेचा खप दर माणशी २७ युनिट आहे. महाराष्ट्रांत हा खप दर माणशी सुमारे ९० युनिट आहे. युरोप व अमेरिकेंत वीजेच्या खपाचे प्रमाण दर माणशीं २००० ते ७००० युनिट आहे. या परदेशांच्या मानानें आम्ही महाराष्ट्रांत रहाणारे लोक बरेच मागासलेले असलो तरी आपल्या देशाच्या मानानें आम्हीं बऱ्याच आघाडीवर आहों. प्रारंभी वीज ही केवळ शहरांनाच माहित होती. पण नंतर शहरांत अडकून पडलेला वीजेचा प्रवाह खेड्याकडे वळविण्याच्या कामाला सरकारनें सुरुवात केली. यासाठीं त्यावेळच्या मुंबई सरकारनें १९४४ सालीं 'इलेक्ट्रिक ग्रिड' खाते स्थापन केलें. त्यानंतर भारत सरकारनें १९४८ सालीं वीज-पुरवठ्याबाबतचा कायदा केला. या कायद्यान्वये प्रत्येक

राज्यासाठी वीज-मंडळ स्थापन करण्याची तरतूद करण्यांत आली. विजेची पद्धतशीर निर्मिती व पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने पहिल्याने सरकारने ही उपाययोजना केली. तोपर्यंत विजेशी सरकारचा प्रत्यक्ष संबंध आला नव्हता. मुंबई सरकारच्या १९४४ च्या कायद्यान्वये राधानगरीच्या जलविद्युत केंद्रांतून निर्माण होणाऱ्या विजेच्या आधारे कोल्हापूर-सांगली भागांत छोटी ग्रिड योजना सुरु करण्यांत आली. यासाठी राधानगरी येथील जलविद्युत केंद्रांतून ४८०० किलोवॉट वीज पुरविली जाते व त्याशिवाय कोल्हापूर, विश्रामबाग व इस्लामपूर या ठिकाणी असलेली डिझेल वीज निर्मितीची छोटी केंद्रे या ग्रिडला जोडण्यांत आली आहेत. इतर भागांत मात्र अशी ग्रिड योजना नाही. राधानगरी वीज केंद्रामुळे सांगली-कोल्हापूर-मिरज भागांत विजेचा वापर अधिक प्रमाणांत होऊ लागला आहे. पूर्वी शेतीला पाणी देण्यासाठी मोट किंवा डिझेल इंजिन व पंप यांचा वापर केला जात असे. पण आता पंपासाठी विजेचा वापर करण्यांत येऊ लागला. शेतकऱ्याला जसजसा वीज वापरण्याचा फायदा कळून येऊ लागला, तसतसा तो लागवडीखालील क्षेत्रांत वाढ करू लागला. विजेच्या वापरामुळे शेतीच्या अर्थशास्त्रांत फार मोठा फरक झाला. त्यांतच सहकाराने लिफ्ट इरिगेशन सुरु झाले. यामुळे शेतकरी आणि वीज ही दोघे फार जवळ आली.

याशिवाय राधानगरी ग्रिड विजेवर कोल्हापूरचे छोटे मोठे उद्योगधंदे चालविण्यांत येऊ लागले. इंजिने तयार करणे हा तर कोल्हापूरच्या उद्यमनगराचा मुख्य धंदा होऊन बसला. या खेरीज या उद्यमनगरांत या विजेच्या सहाय्याने अनेक छोट्या मोठ्या वस्तू, गॅस प्लँट पासून फायर फायटरच्या बॉड्या तयार करण्यापर्यंत, पाण्याच्या मीटरपासून, त्याच्यावर झांकण्यांत येणाऱ्या टोपणापर्यंत हरेक प्रकारचा माल करण्यांत कोल्हापूरच्या कसबी कारागीरांना ही विद्युल्लता सहाय्यभूत झाली आहे. यामुळे महाराष्ट्रांतच काय पण महाराष्ट्रा बाहेरहि कोल्हापूरच्या उद्यमनगराचा नावलौकिक होऊन बसला आहे. या विद्युल्लतेवरच हुपरीचे चांदी कारखाने चालत असून तेथे तयार झालेले अलंकार साता समुद्रापलिकडे अमेरिकन युवतींनाहि मोहिनी

घालीत आहेत. आणि इचलकरंजी येथील शेंकडो कापड कारखान्यांतील हजारो माग, देशाला तलम पातळांचा पुरवठा करीत आहेत. याशिवाय असंख्य दळप-कांडपाच्या गिरण्या, तेल गिरण्या, लाकूड कापण्याच्या गिरण्या, या साऱ्या या विद्युल्लतेच्या प्रभावानेच गतिमान झालेल्या दिसून येत आहेत. ही विद्युल्लता म्हणजे हे भोगावती, तुझी कन्यकाच नव्हे काय? म्हणून हे भोगावती, तुझ्या या मानव कल्याणकारी कार्यासाठीं हा मानव तुझ्यापुढें नतमस्तक होऊन तुला शतशः वंदन करीत रहाणार. तुझी मर्यादा ती किती अल्प ! तूं कांही कृष्णेप्रमाणें, कावेरीप्रमाणें, तुंगभद्रेप्रमाणें दीर्घजीवी नाहीस. तुझा प्रवास तो किती अल्प ! तुझे जीवन ते किती इवलेसे, तुझे जल ते किती अल्प ! कुठे तो कावेरीचा कृष्णराजसागर, कुठे तो कोयनेचा शिवसागर, आणि कुठे तुझा महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव. पण तूं तूझे सर्वस्व मानवी कल्याणासाठीं वेचित नाहीस काय ?

कोल्हापूर जिल्ह्यांतील मानवी कल्याणसाधनेचे हे पुण्यव्रत पत्करलेली भोगावती-पंचगंगा आतां या व्रतास पारखी होत आहे. कारण हे व्रत करण्यास आपल्या समर्थसिद्धहस्तांनीं महाबळेश्वरची महाबलेश्वरी-कोय-नामाई पुढें सरसावली आहे. असे जरी असले तरी, भोगावती-पंचगंगा नदीस त्यामुळें विषाद मुळीच वाटत नाहीं. ती म्हणते, 'किती झालें तरी आम्ही भगिनी भगिनी, एकाच सह्यगिरीच्या निरनिराळ्या भागांत आमचा जन्म, मानवी कल्याणासाठीं झटणें, हे आमचे सेवाव्रत. सेवाक्षेत्रांत फरक झाला म्हणून काय झालं ? व्रताचरण झालें की वस्स ! आणि कोयनामाई माझ्या करवीरांत येऊन फार झाले तर वीज पुरवील. पण नुसत्या विजेनें नाहीं कांही होत. पाणी देणे हेहि महत्त्वाचें आहे. माझे पाणी आणि कोयनाताईची बिजली या दोहोंवर करवीरचा उत्कर्ष आम्ही संगेसंगे साधीत राहूं.'

सामान्य असूनहि प्रचंड मानवी कल्याण साधणारी - प्रवरा

कावेरी, कोयना, भोगावती-पंचगंगा याप्रमाणे प्रवराहि एक सामान्य जलवाहिनी आहे. ही जलवाहिनी सामान्य असली तरी ती मानवी कल्याणासाठीं करीत असलेले कार्य प्रचंड आहे. आणि मानवी कल्याणासाठीं सर्वस्वी वहाणे हे कार्य ही आपल्या वरील तीन भगिनीप्रमाणेच अव्याहत करीत आहे. तिच्या धरणांतील पाण्यावर अहमदनगर जिल्हा ऊंस पिकवू लागला व तेथे साखर कारखाने निघाले. आणि विशेष अभिमानाची गोष्ट ही की, या भागांतील सहकारी तत्वाने निघालेल्या साखर कारखान्याने तर भारत सरकारकडून पाठ थोपटून घेतली. इतकी किमया जिच्या पाण्यामुळे झाली ती प्रवरा आपल्या भंडारदरा धरणाने आणि तेथील निसर्गसौंदर्याने आम जनतेस तोषवीत आहे.

महाराष्ट्र देशांत थंड हवेचीं आणि निसर्गाच्या नितांत रमणीयतेने विभवलेलीं अशी अनेक स्थळे आहेत. या अनेक स्थळांत सातारा जिल्ह्यां-

तील सर्वांत उंच असें महाबळेश्वर आहे, अमरावती जिल्ह्यांतील चिखलदरा आहे, पश्चिम खानदेशांतील तोरणामाळ आहे, औरंगाबाद-जवळील म्हैसमाळ आहे, पुणे जिल्ह्यांतील कार्ला आहे, कुलाबा जिल्ह्यांतील माथेरान आहे, कोल्हापूर जवळील पन्हाळा आहे, रत्नागिरी जिल्ह्यांतील सावंतवाडीशेजारचे महाराष्ट्राचें नंदनवन—आंबोली आहे आणि अहमदनगर जिल्ह्यांतील भंडारदरा आहे. हीं सर्वच ठिकाणें थंड हवेसाठीं ख्यातनाम तर आहेतच, पण निसर्गसौंदर्याच्या विविधतेनें विनट केलीं आहेत. प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य आगळेच !

या आगळेपणांतहि प्रवरा नदीवरील भंडारदराचें वेगळेंच वैशिष्ट्य आहे. तें सर्वांगीण सुंदरतेनें नटलेलें आहे. त्याचे वैभव वाढविण्यांत अनेक सौंदर्य स्थळांनीं, ऐतिहासिक स्थानांनीं, पौराणिक घटनांनीं आणि देव-देवतांच्या कलाकुसर मंदिरांनीं भाग घेतला आहे. त्याचें सौंदर्य नितांत करण्यास निसर्गाविरोवरच मानवी प्रयत्नहि कारणी लागले आहेत. अध्यात्म आणि आधिभौतिकत्व यांच्या सुंदर मिलाफानें त्याची रमणीयता गंभीर झाली आहे. इथें ४७ चौरस मैलाचें क्षेत्र व्यापून राहिलेला तो अफाट आर्थर तलाव आहे आणि भाक्रा धरण सोडले तर सबंध भारतांत सर्वांत उंच असें २७० फूट उंचीचें विल्सन धरण प्रवरेवर आहे. महाराष्ट्रांत सर्वांत उंच शिखर अशी ज्याची ख्याति आहे तें कळसूबाईचे शिखर भंडारदराचें निसर्गवैभव वाढवीत आहे, त्याचप्रमाणें शिवछत्रपतिकालीन रत्नगड आपल्या ऐतिहासिक महत्त्वानें त्यांत मोलाची भर घालीत आहे. आर्थर तलावाच्या कांठावरील तें अमृतेश्वराचें जीर्ण देवालय या साऱ्या सौंदर्यांना आपल्या पावित्र्यानें पुनित करीत आहे. ठिकठिकाणचे ते कृत्रिम धबधबे, ती नितांत आणि निवांत वनश्री आणि तीं मनोहारी उद्यानें, या साऱ्यांनीं या संपन्नतेंत रमणीय रुचिवैचित्र्य निर्माण केलें आहे.

प्रवरा नदीवरील भंडारदरा हें स्थळ ठाणें, अहमदनगर आणि नाशिक या जिल्ह्यांच्या सीमांनीं वेष्टिलेले आहे. आर्थर तलाव आणि

विल्सन डॅम यासेच सर्वसाधारणपणे भंडारदरा असे संबोधले जाते. या भंडारदराच्या एकीकडे, निसर्गरमणीयता, उत्तुंग डोंगर, घनदाट जंगल आणि वरंदाज पाऊस, या साऱ्या कोंकणच्या लक्षणांचे प्रतिनिधित्व घेतलेला ठाणे जिल्हा आहे, तर दुसरीकडे सर्वत्र विखुरलेल्या साधारण उंचीच्या उतरत्या टेकड्यांच्या मिजाशीत असलेल्या दख्खन देशच्या प्रातिनिधिक स्वरूपांत नाशिक जिल्हा उभा आहे, तर तिसरीकडे या दोहोंना स्थल साधनतेने सांधणारा तो अहमदनगर जिल्हा आहे. या तीन जिल्हांच्या या त्रिज्येंत आर्थर तलाव व भंडारदरा धरण आहे. ते प्रवरा नदीवर बांधण्यांत आले आहे.

मुंबई-आग्रा रस्त्यापासून हे ठिकाण २३ मैल आंत, नाशिकपासून ४० मैल आंतरावर, इगतपुरीपासून २५ मैल दूर आहे. घोटी हे जवळचे स्टेशन असून त्या स्टेशनपासून भंडारदरा २० मैल आंतरावर आहे. जाण्यास चांगली सडक आहे. या धरणाच्या काठावर असलेल्या एका टेकडीवर महाराष्ट्र सरकारने नुकतीच दोन वर्षांपूर्वी हॉलिडे होम्स बांधली आहेत. या हॉलिडे होम्समध्ये, मा. ५०० रु. किंवा त्यापेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांना जास्तीत जास्त दहा दिवसपर्यंत उतरण्यास मामुली भाडे घेऊन जागा देण्यांत येते.

प्रवरा नदीवरील भंडारदरा धरण हे २७० फूट उंच आहे. भारतांत फक्त भाक्रा-नान्गल धरण हेच तेवढे या धरणापेक्षा अधिक उंचीचे होईल. बौल्डर शास्ता आणि ग्रँड कौली ही धरणे होईपर्यंत भंडारदरा हेच जगातील सर्वांत उंच मॅसोनरी धरण होते हे फार थोड्या लोकांना माहित आहे. या धरणाचा इतिहास वैशिष्ट्यपूर्ण आणि रोमांचकारी आहे. तो फार मोठा म्हणजे पाऊणशें वर्षांचा आहे. इ. स. १८८२ मध्ये प्रवरा नदीवर महालादेवी येथे एक तलाव बांधण्याची योजना एका इंजिनीयरने तयार करून ती त्यावेळच्या भारत सरकारपुढे मांडली. ही योजना हाती घेणे म्हणजे ते एक फार मोठे धाडस करणे होय असे म्हणून त्या सरकारने या योजनेस मंजूरी दिली नाही. मात्र दोन वर्षांनंतर म्हणजे १८८४ साली

त्या इंजिनीयरकडे ती योजना दुरुस्त करून मागण्यांत आली. लागलीच याच सुमारास म्हणजे १८९५ सालीं देशांत फार मोठा दुष्काळ पडला. या दुष्काळाची आपत्ति सन १८९९ व १९०२ मध्यें आणखीन कोसळली. या आपत्तीला तोंड देण्यासाठीं सरकारला दुष्काळी कामें काढणें भाग होतें. म्हणून सरकारनें या भागांत मातीचें एक धरण बांधण्याची योजना हातीं घेतली. धरण बांधून कोरड्या जमिनीस, पाणीपुरवठ्यानें सुपीक करणें या हेतूपेक्षां हें धरण बांधण्यांत अर्धपोटीं जनतेस दुष्काळी संकटापासून वांचविण्यासाठीं रोजगार पुरविणें हाच हेतु प्रामुख्यानें होता. तो काळच असा होता कीं, त्या वेळीं त्या भागांत ना रहदारीची साधनें व सोय, ना दाण्यागोट्याची सुवत्ता! यामुळें रोजगारी मिळविण्यासाठीं या धरणाच्या कामावर अनेक अर्धपोटीं व अर्धनग्न लोक भराभर आले. धरणाचा पाया खणीत असतां पायास धर लागेना-इतकेंच नव्हे, तर पायांतील जमिनीस ठिकठिकाणी मोठमोठ्या भेगा पडूं लागल्याचें आढळून आलें. यामुळें धरणाच्या कामांत मोठाच अडथळा निर्माण झाला. म्हणून सरकारनें ही बाब आर्थर या तज्ञ इंजिनीयरकडे सोंपविली व त्यास त्या भागाचा सर्व्हे करण्याचें काम सांगण्यांत आलें. पाण्याचा एक मोठा तलाव बांधण्याची योजना या पोटी ठेवण्यांत आली होती. इंजिनीयर आर्थरनें बऱ्याच परिश्रमांच्या पाहणीनंतर धरणबांधणीसाठीं प्रवरा नदीवर सध्यांची ही जागा निवडली आणि सरकारपुढें आपली नवी योजना मांडली. या योजनेवर सरकारनें बराच काळ व सर्वांग विचार करून ती अखेर मंजूरीसाठीं सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे पाठविली. तिथेंहि या योजनेवर बराच विचार-विनिमय झाला आणि अखेर ता. ९ ऑगस्ट १९०७ रोजीं स्टेट सेक्रेटरीनें ती मंजूर केली.

यानंतर या धरणाच्या कामास प्रत्यक्ष प्रारंभ झाला. तें काम इतक्या मंदगतीनें चाललें कीं, तें पुरें व्हायला १९२६ साल उजाडावें लागलें. दरम्यानच्या मुदतींत मूळ योजनेंत मूलभूत असे कांहीं फेरफार झाले नसले तरी कांहीं किरकोळ फेरबदल झालेच आणि अशा तऱ्हेनें

१८८२ मध्ये कल्पण्यांत आलेल्या योजनेचा प्रत्यक्ष प्रारंभ १९०८ मध्ये झाला व १९२६ मध्ये ती पूर्ण झाली. इतका दीर्घावधि घेणारं हे एकुलते एक धरण होय असं म्हटलं तर तें चुकीचं होणार नाही. हे धरण पुरे झाल्यानंतर, त्याचा उद्घाटनसमारंभ १९२६ च्या डिसेंबर महिन्यांत १० तारखेस सर लेस्ली विल्सन यांच्या हस्ते झाला. आणि त्यानंतर ३३ वर्षांनी तिथे महाराष्ट्र सरकारने साठ हजार रुपये खर्चून हॉलिडे होम्स बांधली व त्यांचे उद्घाटन त्यावेळचे महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते ता. १८ ऑक्टोबर १९५९ रोजी झाले. आजच्या भंडारदरामधील पाण्याचा सांठा ४७ चौरस मैल पसरला असून तो १११८९ हजार घनफूट इतका आहे व त्यापासून ७० हजार एकर जमीन पाण्याखाली भिजून सुजलां सुफलां झालेली आहे. या जमिनींत विशेषतः उंसाची लागवड केली जाते व या उंसावर ५-६ साखर कारखाने चालविले जातात. हा झाला धरणाचा इतिहास व ही झाली त्याची उपयुक्तता. आतां आपण ज्या नदीवर हे धरण बांधण्यांत आलं आहे त्या नदीकडे वळूं.

श्रीराम प्रभु वनवासांत होते. वनवासकालांत घनदाट जंगलं तुडवीत तुडवीत रामचंद्र प्रभु प्रवरेच्या कांठावरील भंडारदरा विभागांत आले. तिथे त्यांचे वास्तव्य पुष्कळ दिवस होते. एकदां असेंच जंगलांत फिरत असतां त्यांना भंडारदराच्या आसमंतांतील लोक पाण्याविना हालअपेष्टा भोगीत असल्याचें आढळून आलें नदी असूनहि पाणी कां नाही? आणि पाण्यावाचून जनतेचे हाल कां व्हावेत? अशी पृच्छा प्रभु रामचंद्रांनी केली. तेव्हां त्यांना समजून आलें कीं, त्या नदीच्या प्रवाहालाच प्राशन करून नदी कोरडी ठणठणीत करणारा एक दैत्य या प्रदेशांत असून, या अनर्थचि सारें कारण तोच आहे. हे पाहून तात्काळ प्रभु रामचंद्रांनी जंगलांत फिरून त्या दैत्याचा शोध लावला व त्याला गांठून त्याच्याबरोबर युद्ध केले. त्या युद्धांत रामांनी त्या दैत्यावर विजय मिळवून त्यास ठार केले. पण आश्चर्य काय पहा! त्या दैत्याच्या शरीरांतून जो रक्तप्रवाह वहात राहिला त्या जलधाराच ठरल्या. हे जल त्या खेडुतांनी प्राशन

केलें. तें दैत्यांचें रक्त नसून आपल्या जीवनाचें तें अमृत आहे असें त्यांना वाटून ते लोक आनंदानें बेहोष होऊन नाचूं लागले. आणि तेव्हांपासून या नदींतून पाणी वाहूं लागलें. कुणी या नदीस अमृतवाहिनी असें संबोधूं लागले. हो, ती जलवाहिनी प्रवरा अमृतवाहिनी नव्हे तर काय ? या नदींतून वाहणारें हें जल शेतकऱ्यांना, त्या प्रदेशांत राहाणाऱ्या असंख्य जनतेस जीवनदायीच ठरलें आहे. या पाण्यावर शेती होते, ऊंस मळे पिकतात, साखर कारखाने चालतात आणि त्यामुळें अगणित जनतेच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटला अशी या नदीची दंतकथा येथें बोलली जाते.

या तलावापासून पांच मैलांवर रंधा येथें एक प्रेक्षणीय धबधबा आहे. येथें नदीचें पाणी १५० फूट खोल पडतें. इतक्या खोलीवर उडी मारणारे तें फेसाळ पाणी नयनास आल्हाददायी वाटतें व त्याच्या घो घो पतनानें उडणारे ते तुषार हिमालयांतील हिमवर्षावाप्रमाणें अंगास सुखदायी वाटतात. तलावाच्या अगदीं टोकास, उत्तरेकडे रत्नगड या नांवाचा एक गड आहे. या गडाचा इतिहास शिवछत्रपतींच्या नांवाशीं आणि कालाशीं बराच निगडित आहे.

सह्याद्रिचे अत्युच्च शिखर या भागांत आहे. या शिखरास 'कळसुवाईचें शिखर' असें म्हणतात. या ठिकाणीं प्रतिवर्षीं मोठी यात्रा भरते व आसमंतांतील लोक मोठ्या संख्येनें येत असतात. या शिखराची उंची ५,४२७ फूट आहे. कळसुवाईवरील भक्तीनेच हे सारे भाविक हें उंच शिखर आनंदानें चढतात व उतरतात. ही कळसुवाई कोण ? आणि या शिखरास कळसुवाई शिखर असें कां संबोधिलें जातें ? याबाबत त्या विभागांत एक लोककथा सांगितली जाते. ती लोककथा अशी. कळसुवाई ही तेथीलच एका खेड्याची रहिवाशी. तिचें लग्न झालें होतें व तिनें आपला संसार सुखाचा करण्याचीं सुखस्वप्नें मनांत रेखाटलीं होती; पण तिचें दुर्दैव! तिला जिथें देण्यांत आलें होतें तें घर चांगलें मिळालें नाहीं. सासरची मंडळी तिचा फार छळ करीत. तिला वाटेल ते टाकून बोलीत व छळ करून मारीतहि. ज्याच्या जिवावर

ती हीं सारी बोलणी खपवून घेई व हा सारा छळ सोशीत होती, तो तिचा जन्माचा जोडीदारहि तिला त्रास देण्यांत आपल्याच मंडळींत सहभागी होत होता. आज ना उद्यां परिस्थिति पालटेल, निदान नवरा तरी चार शब्द बोलेल या आशेवर ती जीवन कंठीत होती. पण व्यर्थ ! सासरच्या माणसांच्या वागण्यांत बदल झाला नाही किंवा तिचा जन्माचा जोडीदारहि तिच्या सांगाती आला नाही. अखेर ती या जाचाला कंटाळली आणि तिनें कुठें तरी निर्जन वनांत जाऊन, उपाशी राहून मरण्याचें ठरविलें. तिनें तो विचार कृतींत उतरविलाहि. तिनें आपल्या आत्माहुतीसाठीं निवडलेलें शिखर म्हणजेच हें 'कळसुबाईचें शिखर' होय. तिच्यावरूनच या शिखरास कळसुबाईचें शिखर हें नांव पडलें. या शिखराबाबत आणखी एक कथा सांगितली जाते ती अशी; एक आदिवासी-वणजारी जातीची कळसुबाई या भागांत होती. वणजारी लोक गुन्हेगार, दरवडेखोर होते. हे दरवडेखोर १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धांत भाग घेत. पण पुढें इंग्रजांचे प्रस्थ वाढले. आणि या लोकांच्या धरपकडीचें सत्र सुरुं झालें. कळसुबाईचा नवरा शोधून काढण्यासाठीं किंवा त्याची कांहीं माहिती काढण्यासाठीं अथवा कळसुबाईला पकडण्यासाठीं इंग्रज लोकांनीं तिचा पाठलाग केला पण ती हाती लागेना. इंग्रजांच्या शिपायांनीं कळसुबाईला पकडण्याची शिकस्त केली. ती त्या आसमंतांत जिवाची पर्वा न करतां अन्नपाण्याविना भटकत राहिली. इंग्रजांच्या शिपायांनीं त्या शिखराला वेढा दिला. 'आतां आपली यांतून सुटका होत नाही. आपल्या पूर्वजांनीं स्वातंत्र्य युद्ध करतांना प्राण दिले पण इंग्रजांस दाद दिली नाही अथवा त्यांना शरण न जातां वेळी प्राणाहुति दिली' हे सर्व अवलोकन करूनच कीं काय कळसुबाईनें त्या उंच शिखरा-वरून महाराष्ट्राच्या पवित्र भूमीच्या अंकावर आपला देह अर्पण केला. आणि म्हणून त्याला 'कळसुबाईचें शिखर' असे म्हणतात. हें शिखर सह्याद्रीचें एक अत्युच्च शिखर आहे. या शिखरावर चढणें दुष्कर आहे. पण एवढा त्रास घेऊन हें शिखर गांठणारास तिथून आर्थर तलावाचें जें दृश्य दिसतें तें स्वर्गीय आनंद देणारें होय. अशा या शिखराचें सान्निध्य या

भंडारदरास लाभावे ही त्याच्या भाग्याची गोष्ट होय ! भंडारदरास भेट देणारांना कळसुबाईचे शिखर ही एक आकर्षणाची बाब आहे.

आतां आपण भंडारदराच्या आसमंतांतील आणखी एका आकर्षणाकडे वळूं. हें आकर्षण म्हणजे आर्थर तलावाच्या कांठावरील अमृतेश्वराचें महादेवाचें देवालय होय. हें देवालय फार पुरातन आहे आणि त्याचें शिल्पहि फार अप्रतिम आहे. या देवालयाची बांधणी चांगलीच असून ती नमुनेदार आहे. पावसाळ्यांत जेव्हां आर्थर तलाव तुडुंब भरतो तेव्हां त्याचें पाणी या देवालयाच्या पायऱ्या भिजविते. त्या दिवसांत अमृतेश्वरास नावेनें जावें लागतें. ती नाव देवळाच्या पायथ्यापाशीं जाऊन लागते.

भारतांतील सर्वांत उंच विल्सन धरण, आर्थर तलाव, कळसुबाई शिखर, रत्नगड, अमृतेश्वर याप्रमाणेंच रंधा व इतर बरेच धबधबे ही भंडारदराची प्रमुख आकर्षणे आहेत. येथें अनेक उद्यानेंहि करण्यांत आलेली आहेत. येथील उद्यानांमध्ये पोहण्याची तसेंच तुषारस्नानाची (Shower-bath) सोय असून येथें धबधब्याचें पाणी सांठविण्यासाठीं उंच तट बांधण्यांत आलेले आहेत. यामुळे सौंदर्य शतगुणित झालें आहे.

भंडारदरा ही निसर्गानें दिलेली व मानवानें मन मानेल त्या रीतीनें तयार केलेली देणगी आहे असें तेथील लोक मानतात. ही देणगी जनतेनें अन्हेरिली नाही किंवा बोलक्या मुक्तकंठानें तिची तारीफहि केली नाही. मौनानें आणि अव्यक्त आदरानें जनतेनें या पाण्याच्या ठेव्याकडे पाहिले, त्यांतून भिजणाऱ्या जमिनीची मशागत केली आणि सुजलां सुफलांचा आनंद उपभोगला. धन्यवाद त्या इंजिनीयर्सना कीं, ज्यांच्या अविश्रांत परिश्रमानें, कल्पक योजनेनें हा फेसाळ शुभ्र पाण्याचा अखंड झरा वाहूं लागला. या पाण्यावर जिकडे तिकडे ऊंसच ऊंस पिकतो आणि हा ऊंस गाळून त्याची साखर करणाऱ्या यंत्रांना चालना देणारी विद्युतहि निर्माण होते. कोपरगांव आणि श्रीरामपूर हे दोन तालुके संपन्न ऊंस पिकाचे मळे झाले. भंडारदराची ही कृपा होय. ही कृपा करणाऱ्या कृपासागराचें निसर्ग सौंदर्य उपभोगण्याची सोय हीहि एक कृपाच होय ! ! धन्य धन्य ती प्रवरा !

महाराष्ट्राचा कायापालट करणारी विद्युन्मयी कोयना

कोयना ! महाबळेश्वराची कन्या कोयना !

आणि महाराष्ट्राचा कायापालट करणारी विद्युन्मयी कोयना ! ही कोयना नदी महाबळेश्वरास उगम पावून कांहींशी पश्चिमेकडे व नंतर दक्षिणेकडे ४० मैल वहात जाते. गायत्री, सावित्री वगैरे सह्यगिरीच्या कन्यकांप्रमाणे ती घाट उतरून पश्चिम दिशेकडे वहात जाऊन अल्पविस्तारीत नाही होत, तर ती पूर्वेकडे वहात जाऊन आणखी ४० मैलांचा प्रवास करून कन्हाड येथे समोरासमोर कृष्णेस मिळते. यामुळे तिचा प्रवास ८० ते ९० मैलांचा झाला आहे. दक्षिणाभिमुख प्रवास करतांना वाटेत ती प्रतापगडाच्या पायथ्याशी बिलगते आणि नंतर दोहों बाजूस सह्यगिरीचे कडेकपार घेऊन वहात हेळवाकजवळ येते. पुढे ती थेट पूर्वाभिमुख होते आणि आणखी तितकाच प्रवास करून ती कृष्णामाईशी प्रीतिसंगम करून एकरूप होते. वाटेत पाटणजवळ पाटणच्या ईशान्येस ३ मैलांवर असलेल्या दातेगड उर्फ संदरगडास अंतःपुरांतून जलधारा पुरवून

ती पुढें संधपणें मार्ग आक्रमण करते. या दातेगड उर्फ सुंदरगडावर एक चमत्कारिक विहीर आहे. ही विहीर खडकांत १०० फूट खोल खोदलेली आहे. ती प्राचीन ऋषीमुनींनीं खोदलेली आहे अशी तिची दंतकथा सांगितली जाते. या विहिरीस कोयनेचें पाणी येतें. हें पटवून देतांना अशी एक आख्यायिका सांगितली जाते कीं, या गडाजवळ कोयनेच्या पात्रांत एका विशिष्ट ठिकाणीं एखादें फूल, फळ अगर एखादी तरंगती वस्तु सोडली तर ती कांहीं वेळानें या विहिरींत दिसूं लागते. या दातेगड उर्फ सुंदरगडावर पूर्वेच्या वाजूस एका खडकांत एक टांकें आहे. त्याला गायमुख केलेलें आहे. या टाक्यांचा झरा एवढा मोठा आहे कीं, कालवा बांधून त्याचें पाणी पाटण येथें पिण्याकरितां व शेतकीच्या उपयोगाकरितां न्यावें असें ब्रिटिश सरकारच्या मनांत आलें होतें. परंतु कालवा बांधण्याला मध्यंतरी अडचणी फार आल्यानें तो वेत रहीत झाला. अशी माहिती मिळते. अशी आहे ही कोयना. म्हणजे मानवी उपयोगासाठीं स्वतः वाहून नेणारे जल देणें या पूर्वापार परंपरेचें पालनच ती असें काटेकोरपणें करित असते.

अशी ही कोयना सह्याद्रीच्या ज्या भागांतून वहात जाते. त्या भागाचें पर्जन्यमान सरासरी २१० इंच आहे व नदीच्या धरणापर्यंतचा ४० मैलांचा प्रवाह या प्रदेशांतून वहात असल्यामुळें, तेथे सांठवणीच्या पाण्यास तोटा नाही. या नैसर्गिक परिस्थितीचा फायदा उठवून कांहीं तरी मानवोपयोगी योजना आंखावी या उद्देशानें पहिल्या महायुद्धानंतर मुंबईच्या टाटांनीं त्या भागाच्या परिस्थितीची, पर्जन्यमानाची, पाहणी करून, एक योजना तयार करण्याचा प्रयत्न केला. पण कांहीं कारणामुळें तें काम सुरू होऊं शकलें नाहीं. याचप्रमाणें या भागातील पाण्याचा उपयोग कालवे काढून शेतीसाठीं करावा अशा प्रकारचे प्रयत्न एक शतकापूर्वीं ब्रिटिश आमदानींत झाले होते. यानंतर देशाला स्वातंत्र्य मिळालें आणि सरकारी दफ्तरांत धूळ खात पडलेली ही कोयना योजना आपल्या विजेनें महाराष्ट्राला उजाळा देण्यासाठीं, परत उजेडांत आली. यावेळीं मात्र ती कार्यवाहीत करण्यासाठींच

हातीं घेण्यांत आली. एव्हांना जलविद्युत्निर्मितीचें तंत्र भारतीय इंजिनीयर्सना चांगलेंच परिचित झालें होतें. तशांतच मुंबईसारख्या औद्योगिक शहरांना उद्योगधंद्यांसाठीं अधिक विजेची गरज भासूं लागली आणि राज्यांतील कांहीं भागांत, पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळें निर्माण झालेल्या दुष्काळी परिस्थितीस कोयनेच्या पाण्याच्या पुरवठ्यानें तोंड देण्याच्या उद्देशानें कोयना योजनेची अधिकच तीव्रता वाटूं लागली. यामुळें ही योजना विद्युत्गतीनें हाताळण्यास प्रारंभ करण्यांत आला. आणि पुन्हा एकवार सरकारी यंत्रणा कार्यप्रवण झाली. कोयनेच्या परिसरांत, सह्याद्रीच्या कडेपठारावर, घनदाट जंगलांत, सरकारी इंजिनीयर, तंत्रज्ञ व इतर नोकरवर्ग, या योजनेस मूर्त स्वरूप आणण्याच्या आराखड्याची आंखणी करण्याच्या कार्यास लागला. हें कार्य करीत असतांना त्यांनीं जीवाची तमा बाळगली नाहीं, दिवस वा रात्र जुमानली नाहीं, ऊन किंवा पाऊस यांची क्षिति धरली नाहीं. सारे सारे एकाच उद्देशानें प्रेरित झालें होते. आणि तो म्हणजे योजना यशस्वीपणें कार्यवाहींत आणावयाची हाच होय ! पर्जन्याची मोजदाद झाली; कोयनेस कोठें धरण घातलें असतां पाणीसांठा अधिकांत अधिक मिळेल याचा अंदाज घेण्यांत आला, भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांनीं भूगर्भाची पहाणी करून भुयारी कालव्यांची आणि वीजघरांची जागा निश्चित केली आणि अखेर योजना तयार केली गेली. या योजनेवर भारतांतील तज्ज्ञ इंजिनीयर्सचा इतकेंच नव्हे तर अमेरिका, फ्रान्स, नार्वे व इटली या देशांतील तज्ज्ञ इंजिनीयर्सचा सल्ला घेण्यांत आला. आणि अखेर सोसायटी जनरल पावर एल् इंडस्ट्रीज् जिनीव्हा यांचा सल्ला मानून योजनेची आंखणी निश्चित करण्यांत आली.

योजनेचें स्वरूप स्थूलमानानें पुढीलप्रमाणें आहे. कोयना नदीवर, नदीच्या उगमापासून ४० मैल अंतरावर, हेळवाकपासून ३ मैलांवर देशमुखवाडीच्या खिंडीवर एक धरण बांधून तिचें पाणी अडवून ठेवावयाचें. हें अडविलेलें पाणी ३४४.३२ चौरस मैल प्रदेश व्यापील. या पाण्यास परत पश्चिम घाटांतून माघारीं न्यायचें व घाटांतून खालीं नेऊन जलौघाच्या

प्रपातावर वशिष्ठी नदीच्या खोऱ्यांत जलविद्युत्निर्मिती जनरेटर्स चालू करावयाचे व त्यायोगे विद्युत्निर्मिती करावयाची. धरणांतील पाणी बांधीव पाटानें नवजा येथील इनटेक टॉवरपाशीं न्यायचें व तेथून तें पाणी नियंत्रित करून भुयारी मार्गानें-या मार्गसि हेडरेस टनेल असें म्हणतात-पश्चिम घाटांत न्यायचें व तेथून तें चार प्रेशरशाप्टस्नीं जनरेटरवर विद्युत्निर्मितीसाठीं सोडावयाचें व पुन्हा तें पाणी तसेंच भुयारी मार्गानें-या मार्गसि टेलरेस टनेल असें म्हणतात-नेऊन उघड्यावर सोडायचें. या पाण्यावर योजनेच्या तिसऱ्या टप्प्यांत एक लाख किलोवॉट वीज तयार करावयाची. धरणाखालील पाण्यानें पुन्हा वीज निर्माण करावयाची. अशी ही त्रिविध विद्युत्निर्मिती योजना आहे. १६०० फूट उंचीचा प्रवाह घेणारी ही पहिलीच जलविद्युत् योजना होय. इतकी उंची अन्यत्र नाही.

भूगर्भातून पाणी न्यायचें, भूगर्भातीलच वीजनिर्मितीगृहांत जनरेटर्स-वर तें आघातीत करावयाचे व पुन्हा ते पाणी भूगर्भातूनच नेऊन उघड्यावर सोडावयाचें हा सारा भुयारी कारभार. म्हणजे नवजाजवळील इनटेक टॉवरजवळ जो कोयनेचा प्रवाह, हेडरेस टनेलमध्ये शिरतो तो विद्युत्गृहांत वीज निर्माण करून टेलरेस टनेलनें बाहेर पडेपर्यंत भुयारी मार्गातूनच वहात रहातो. कोयनेच्या प्रवाहाचा हा भुयार प्रवास २१,६२६ फूट होतो. या भुयारी जलनियंत्रक बोगद्याचा प्रयोग भारतांत हा पहिलाच नसला तरी भुयारी वीजघराचा हा प्रयोग मात्र भारतांत पहिलाच होय. भुयारी बोगद्यांतून पाणी नेण्याचा प्रयोग, त्रावणकोरमधील पेरियार नदीचे पाणी, ती उगम पावते त्या कार्डमम् पर्वतामधून ५७०० फूट लांबीचा बोगदा खणून तें पूर्वेच्या बाजूस नेऊन करण्यांत आला. त्याचप्रमाणे भुयारांतून पाण्याचा प्रवाह नेण्याचा आणखी एक प्रयोग म्हैसूर संस्थानांत झालेला आहे. कावेरी नदीवरील कृष्णराजसागर धरणांतील पाणी कावेरीच्या उत्तरेकडून एका प्रदीर्घ कालव्यांतून नेण्यांत आलें आहे. हा कालवा जेथे आपल्या प्रवाहाच्या एकोणतिसाव्या मैलांत प्रवेश करतो तेथे तो ९,२०० फूट लांबीच्या बोगद्यांतून प्रवास करतो. इतक्या लांबीचा बोगद्यांतील

प्रवास करणारा कावेरीचा कालवा हा बांधला त्यावेळीं तरी अशा प्रकारचा बोगद्यांतून प्रवास करणारा एकमेव कालवा होता. या खेरीज कोल्हापूर संस्थानांत कोल्हापूरपासून ३४ मैल पश्चिमेस भोगावती नदीवर राधानगरीजवळ धरण बांधून जो तलाव निर्माण करण्यांत आला आहे त्या तलावाचें पाणी उलटें पश्चिमेकडे ३ हजार फूट नेऊन फोंडा घाटांत विद्युतनिर्मिति करावी अशी एक योजना होती, या योजनेतील या पाण्याच्या ३,००० फूट प्रवासापैकीं १४०० फुटांचा प्रवास भुयारी होता, पण ती योजनाच त्यावेळीं स्वीकारली गेली नाही. आतां या योजनेवर विचार चालू असल्याचें समजतें.

अशा या अभिनव आणि अपूर्व योजनेचा मुहूर्त ता. १६-१-५४ रोजीं त्यावेळचे मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. मोरारजी देसाई यांच्या हस्ते करण्यांत आला आणि धरणाच्या पायाचा दगड बसविण्याचें काम १९५४ मध्ये उरकून घेण्यांत आलें. धरणाच्या पासून दीड मैल अंतरावर अद्यावत् सुखसोयींनीं युक्त असें कोयनानगर बसविण्यांत आलें. आणि पोफळी येथेहि तशीच वसाहत उभारण्यांत आली. या नगरासाठी ७००० किलोवॅट वीज निर्माण करणारें एक डिझेल पाँवर हाऊस बांधण्यांत आलें. या विजेच्या साहाय्यानें मोठमोठीं अजस्त्र यंत्रें, चालविण्यांत येत होतीं. परदेशाहून आणलेली यंत्रें चिपळूणजवळच्या गोवळकोटच्या खाडीवर एक धक्का बांधून तेथें लहान बोटींतून आणण्यांत आलीं व ती यंत्रसामुग्री यारीनें उतरवून घेऊन गोवळकोटहून पोफळीपर्यंत मुद्दाम तयार केलेल्या मजबूत डांबरी रस्त्यावरून २४ चाकी मोठमोठ्या ट्रकवर घालून थेट पाँवरहाऊसमध्ये नेण्यांत आली. धरणाचें काम चालू असतांनाच हेडरेस टनेलचा बोगदा खणण्याचें काम चालू होतें. हा बोगदा दोहो बाजूंनीं खणण्यांत आला. आणि जेव्हां हे कारागीर दोहोकडून उकरीत मध्यावर आले आणि अचूकपणें जेव्हा दोन्हीं टोके अगदीं समोरासमोर आलीं त्यावेळीं त्या कारागीरांचा आनंद अभूतपूर्व होता. हा अचूकतेच्या रामबाण साधनेचा आनंद कर्तव्यपूर्तीच्या

आनंदापेक्षाहि श्रेष्ठ होता. साहजिकच आहे. अंधारांत परस्पर विरोधी दिशेने चांचपडत जाणारे दोन गृहस्थ अचूकपणे एकमेकांस भेटावे त्यासारखाच हा प्रकार होता. आधुनिक तंत्र साधनेने हें जरी साध्य करतां आलें, तरी तें अपूर्वच यश होय. हा बोगदा १२,३०० फूट लांबीचा आहे. या बोगद्याचा व्यास २४ फूट आहे. या बोगद्यांत जे पोलादी नळ बसविण्यांत आले ते २१ फूट व्यासाचे होते बोगद्यांत नळ बसविण्यापूर्वी बोगद्याच्या खडकाच्या आंतल्या वाजूस काँक्रीटचा गिलावा करण्यांत आला. नळ आणि खडक यामधील फटी काँक्रीट भरून तो मार्ग मजबूत करण्यांत आला. अशा प्रकारें हेडरेस टनेल तयार करण्यांत आला. हेडरेस टनेलच्या पश्चिम टोकास एक 'सर्ज वेल' बांधण्यांत आली. मात्र ही विहीर भूगर्भांत खाली न खोदता वर खोदण्यांत आली. आणि तेथून खाली ४५ अंशाचा कोन करून चार प्रेशरशाफ्ट्स नेण्याचा भुयारी मार्ग खोदण्यांत आला. हा मार्ग २,०६६ फूट लांबीचा आहे. हा भुयारी मार्ग खोदतांना कामगारांना किती कष्ट आणि सायास पडले असतील आणि त्यांनीं आपले जीव किती धोक्यांत घातले असतील याची नुसती कल्पना केली तरी अंगावर शहारे आल्यावांचून रहाणार नाहीत. हा भुयारी मार्ग २०६६ फूट लांब असला तरी तो १४०० फूट उंचीवरून आणण्यांत आला होता. तो भुयारीमार्ग तिरपा आणला गेल्यामुळे त्याची लांबी एवढी वाढली. या मार्गाचें खालचें टोंक भुयारांत असलेल्या वीजघरांत सोडण्यांत आलें होतें. हें वीजघर ५१' x ६०३' आहे. या वीजघरांतून दुसरा एक टेलरेस टनेल खोदण्यांत आला. तो ७२०६ फूट लांबीचा आहे. म्हणजे कोयनेचें पाणी हेडरेस टनेलच्या पूर्व टोकाकडून वीजघरांत वीज निर्माण करून टेलरेस टनेलच्या पश्चिम टोका कडूनबाहेर पडते. हेडरेस टनेलचें पश्चिम टोंक आणि प्रेशरशाफ्टचे वरचें टोंक ही जेथें सांधलीं जातात तेथें एक 'सर्ज वेल' खोदण्यांत आली. ती एवढ्याच उद्देशानें कीं, २१ फूट व्यासाच्या हेडरेस टनेलमधून येणारें पाणी १० फूट व्यासाच्या प्रेशरशाफ्टमध्ये शिरतांना जो उफाळा येईल तो उफाळा घेण्यासाठीं पाण्यास भरपूर वाव असावा यासाठींच ! पाँवर हाऊसशेजारीच

ट्रॉन्सफॉर्मर हॉल आहे. तो ४२.५' x ६५६' इतका मोठा आहे. दुसऱ्या बाजूस व्हॉल्व्ह हाऊस (Volve House) आहे. ते २०' x ५७५' इतकें मोठें आहे. या वीजघरांत जाण्यासाठी जो बोगदा आहे तो २८३५ फूट लांब व २२ फूट रुंद आहे. या वीज घरांत तयार झालेली वीज बाहेर नेण्यासाठी ज्या तारा नेण्यांत आलेल्या आहेत त्याहि भुयारी मार्गातूनच काढलेल्या आहेत.

या पाँवरहाऊसमध्ये ८ टरबाइन्स बसविण्याची व्यवस्था करण्यांत आलेली आहे. या टरबाइन्सची उभ्या आंसावर फिरणारी हीं मोठालीं चाकें त्यांच्या दात्यावर प्रेशरशाफ्टमधून येणाऱ्या पाण्याचा झोत पडतांच दर मिनिटांस तीनशें फेरें घेतात व त्या फेऱ्यामुळे वीज निर्माण होते. एका टरबाइनवर ६० हजार किलोवॅट वीज तयार होते. प्रथम बसविलेल्या -४ टरबाइन्समुळे २ लाख ४० हजार किलोवॅट वीज व नंतर बसवावयाच्या ४ टरबाइन्समुळे ३ लाख किलोवॅट वीज अशी एकूण ५,४०,००० किलोवॅट वीज या वीजघरांत तयार होईल. या वीजघरांतील एक टरबाइन राखीव म्हणून राहिल. ही विद्युतनिर्मिति ज्या प्रेशरशाफ्टमधून येणाऱ्या पाण्याच्या आघातावर होतें तें प्रेशरशाफ्ट आकारानें आणि लांबीनें इतकें मोठे आहेत कीं, त्यांची बरोबरी करूं शकणारे भारतांतच नव्हे तर आशियांतहि अद्यापि कुठल्याहि विद्युत् केन्द्रांत वापरण्यांत आलेले नाहीत. हे प्रेशरशाफ्ट्स वर सर्ज वेलकडे १० फूट व्यासाचे व खालीं ८॥ फूट व्यासाचे असे आहेत. इतक्या परिमाणाचे (Magnitude) प्रेशरशाफ्ट्स बसवितांना अत्यंत खबरदारी घेण्यांत आली होती घात-अपघात टाळण्याचे शिकस्तीनें प्रयत्न करण्यांत आले. तथापि कांहीं अपघात होतच गेले. पण ते तांत्रिक दोषामुळे नसून हलगर्जीपणामुळे झाले. असें असलें तरी सर्व काम विनाअपघात होण्याची अधिकांत अधिक खबरदारी घेण्यांत आली होती हें अधिक भूषणावह होय.

आतां आपण हें वीजघर डोंगरांतून पोखरून कां करण्यांत आलें आहे हें पाहूं. पश्चात्य देशांत अशी जी कांहीं एक दोन भुयारी विद्युत

गृहें आहेत तीं केवळ युद्धकालांतील बाँबहल्ल्याच्या धोक्यापासून सुरक्षित रहावी यासाठीच बांधण्यांत आलेली आहेत. भुयारी जलवाहक नळें व भुयारी वीजगृहें असलेलीं धरणें व विद्युतगृहें परदेशांत स्वीत्झर्लंडमध्ये व फ्रान्समध्ये आणि इतर कांहीं राष्ट्रांत आहेत. कोयना धरण हें अशापैकीच एक आहे. मात्र याची निर्मिति युद्धजन्य परिस्थितीपासून संरक्षण म्हणूनच केवळ करण्यांत आलेली नाही. परदेशी चलनाची टंचाई आणि तें चलन बचत करण्याची आवश्यकता यातून या भुयारी घराची निर्मिति झाली आहे. परदेशी चलनाची बचत याबरोबरच काटकसरहि येथें साधण्यांत आलेली आहे. भुयारी वीजघर केल्यानें २१,००० टन पोलादाची बचत झाली आहे. यामुळें १ कोट १५ लाख रुपये कमी खर्च झाला आहे. यामुळें परदेशी चलनाच्या टंचाईत मोठीच बचत झालेली आहे. आतां हें विद्युतगृह तयार करण्यास अधिक वेळ लागला असला तरी हेडरेस टनेल व धरण पुरें होण्याच्या वेळेपर्यंत तें पूर्ण करण्यांत आले. अशी जलविद्युत भुयारी योजना अमेरिकेंत किटी मॅक युनिट (Kitti Mack Unit) या नांवाची आहे. कोयनेचें हें विद्युतगृह भुयारी केल्यानें त्यांत आणखी एक फायदा झालेला आहे. उघड्यावरील वीजघरापेक्षां भुयारांतील वीजगृहामुळें वीजनिर्मिति टरबाइन्स १९ फूट खोल नेता आली. त्यामुळें प्रवाहाची उंची (Head) वाढली. या कोयना योजनेच्या धर्तीवरच चीनमध्ये पीत नदीवर (Yellow River) धरण बांधण्यांत येत आहे.

हें कोयनेचें वीजघर समुद्रसपाटीपासून ४७५ फूट उंच आहे. आणि या वीजघरावर ८०० फूट उंचीचा खडकाळ डोंगर उभा आहे. डोंगराच्या पोटांतील हें वीजगृह 'आधी कळस, मग पाया' या तऱ्हेनें वरून खालीं खोदण्यांत आलें, व तें खालीं खोदतां खोदतांच त्याच्या छपराच्या काँक्रीटचें काम करण्यांत आलें.

आतां आपण हेडरेस टनेलमध्ये ज्या इनटेक टॉवरमधून पाणी येतें त्या इनटेक टॉवरकडे वळूं. हा इनटेक टॉवर धरणापासून ८ मैल लांब

असलेल्या नवजा या खेड्यांत उभारलेला आहे. धरणानें अडविलेले पाणी मुद्दाम खणून बांधून काढलेल्या पाटानें या टॉवरच्या पायाशीं आणण्यांत आलें आहे. या टॉवरच्या वाटोळ्या पायाजवळ एकाजवळ एक असे लोखंडी जाळ्या व दोन दरवाजे उभे करण्यांत आले असून बोगद्याच्या तोंडाशीं टॉवरच्या तळांत जाळी बसविण्यांत आली आहे. त्यामुळें कोयनेच्या धरणाचे पाणी गाळून बोगद्यांत जातें. या टॉवरवरून दाराचें व पाण्याचें नियंत्रण विद्युतशक्तीनें चालणाऱ्या झडपांच्या साहाय्यानें करण्यांत येते.

कोयनेवरील धरण हें एक अजस्त्र आणि कौशल्यपूर्ण काम आहे. या धरणाची उंची नदीच्या पात्रापासून २०७.५ फूट आणि त्यांची लांबी (Length at road level) २२५० फूट आहे. या धरणाला सहा पूर दारें (Flood Gates) असून प्रत्येक दार ४१' x २७' इतकें मोठें आहे. या धरणाचें वैशिष्ट्य हें आहे कीं, हें धरण रबल काँक्रीटनें बांधण्यांत आलें. रबल काँक्रीट (यास जर्मन मॅझोनरी असेंहि म्हणतात) बांधण्यांत आलेलें कोयना धरण हें अशा काँक्रीटनें बांधण्यांत आलेल्या जगांतील तीन मोठ्या धरणांपैकीं एक आहे. ओकर डॅम (Okar Dam) व दूसरे पश्चिम जर्मनींतील एकर डॅम (Ecker Dam) हे होय. ओकर डॅमची उंची २४५ फूट असून तें रबल काँक्रीट सीमेंट आणि दगडाचे तुकडे (Rubble) यांच्या मिश्रणानें तयार करण्यांत आलेलें आहे. या कामीं कोयना येथें असलेल्या रिसर्च सेक्शननें अत्यंत परिश्रम घेतले असून प्रत्येक मिक्श्चर या सेक्शनकडून डोळ्यांत तेल घालून तपासण्यांत येत होतें. हे रबल काँक्रीट मिक्श्चर जेव्हां तयार करण्याचा प्रयोग करण्यांत आला, तेव्हां त्याची कठीणाई तावूनसुलाखून पाहाण्यांत आली. हें रबल काँक्रीट, निव्वळ काँक्रीटपेक्षां कोणत्याहि तऱ्हेनें कमकुवत नाही याची चांचणी घेण्यांत आली. यासाठी तीन फूट व्यासाचा एक ६ फूटी ठोकळा (Block) तयार करण्यांत आला व त्याची कसून तपासणी या सेक्शनकडून करण्यांत

आली. २,००० टन क्राशिंग टेस्ट साधनें कोयनेंत नसल्यामुळें आणि जवळ-पास इतरत्रहि नसल्यामुळें तो ठोकळा परिक्षणासाठीं हिराकूड येथें नेण्यांत आला. व तेथें त्याची पारख करण्यांत आली. या परीक्षेंत तो इतका उतरला कीं, त्याची कठीणाई काँक्रीटपेक्षा ९० ते ११८ टक्के अधिक ठरली कोयना रिसर्च सेक्शननें यांत विनोल (Vinol) रेझिन (Rasin) आणि डरेक्स (Darex) हे पदार्थ वापरण्याऐवजीं रिसर्च सेक्शननें तयार केलेला (Air Entraining Agent) 'कोयनाई' हा पदार्थ याकामीं वापरण्यांत आला. हा पदार्थ तयार करण्याचा खर्चहि कमी आला व तो परिणामकारक ठरला. हें धरणाचें काम चालूं असतां हें मिश्रण तयार करण्याचें काम प्रत्यक्ष धरणाच्या जागेवरच करण्यांत आलें. यासाठीं पोलादी रुळांनीं भरडलेली खडी व वाळू थंड करून तिरप्या जिण्याच्या पट्यानें वर नेऊन व तशाच दुसऱ्या पट्यानें वर नेलेलें सीमेंट, यांचा तेथें एकजीव होऊन काँक्रीटचें मिश्रण तयार करण्यांत आलें व तें मोठाल्या बादल्यांनीं विजेच्या साहाय्यानें धरणाच्या जागेवर नेऊन ओतण्यांत येत होते. अशा तऱ्हेनें धरण पूर्ण करण्यांत आलें. यामुळें या धरणाच्या मजबुतीबद्दल शंका बाळगण्याचें आतां कारण राहिलेले नाही.

हें कोयनेचें धरण समुद्रसपाटीपासून २१५६ फूट उंचीवर आहे तर नवजा येथील इनटेक टॉवर २२४५ फूट उंचीवर आहे. हेडरेस टनेलचें टॉवरकडील टोंक समुद्रसपाटीपासून १९६० फूट उंचीवर असून, प्रेशरशाफ्ट व सर्ज वेल येथें येणारें त्याचें पश्चिम टोंक समुद्रसपाटीपासून १९०२ फूट उंच आहे. वीजघर समुद्रसपाटीपासून ४७५ फूट उंच आहे. कोयनेच्या पाण्यावर वीज निर्माण करण्याचा हा सर्व कारभार भुयारी करून यशस्वी केल्याबद्दल, ती योजना प्रत्यक्ष हाताळणारे सर्व इंजिनीयर्स व त्यांचा सहा-ध्यायी कर्मचारी वर्ग खचित प्रशंसेस पात्र आहे. काटकसर, परदेशी मालाची आयात कमी करून वांचविलेले परदेशी चलन आणि अविभ्रांत परिश्रम

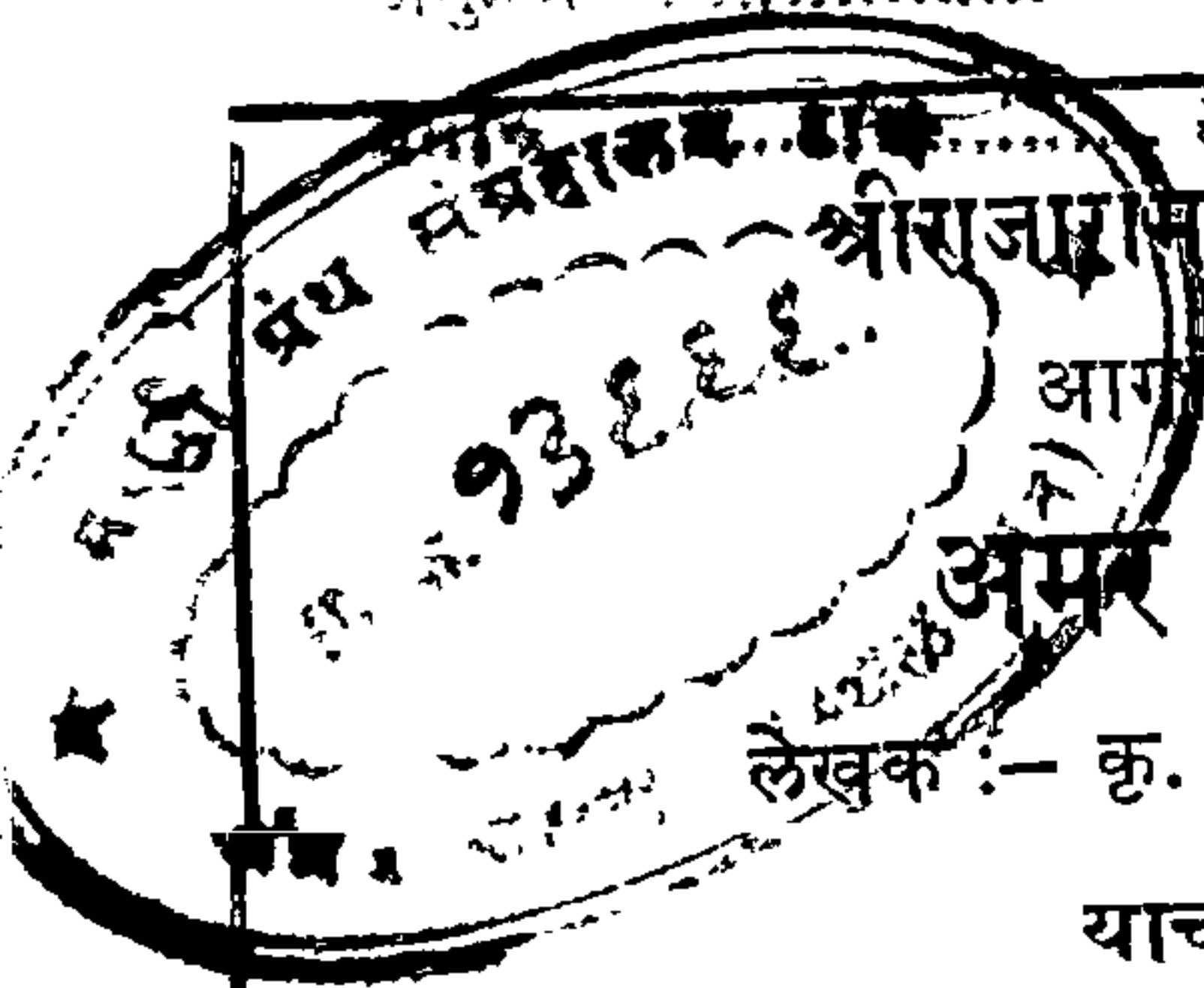
यामुळेंच ही योजना आज विद्युत्निर्मितीचें यश पदरांत घेत आहे. हें एवढें मोठें टनेलिंगचें काम आपल्या इकडच्या तरुण इंजिनियर्सनीं मोठ्या साहसानें व हिरीरीनें केलें आहे. हें काम परदेशी (Foreign) इंजिनियरशिवाय होणार नाही, अशी पुष्कळांची कल्पना होती. पण आमच्या तरुण लोकांनीं ही कल्पना फोल ठरवून आपणहि विदेशी इंजिनियर्सच्या तोडीचे आहोंत हें कृतीनें सिद्ध केलें आहे. टनेलस्मध्ये जे पाइप्स बसविण्यांत आले ते पाइप्सहि भारतांतच तयार करण्यांत आले आहेत. पोलादाची परदेशांतून आयात करून मोठाल्या १५ टनी पाइप्स तयार करण्याचा एक नवाच कारखाना पुण्याजवळ हडपसर येथें इंडियन ह्यूम पाइप कंपनीनें काढून हे पाइप तयार केले. हे पाइप्स वाहतुकीचें काम मोठ्या जिकीरीचें होतें. पण तेसुद्धां आपल्या मोटारवाल्यांनीं प्रत्येक खेपेस एक पाइप याप्रमाणें वाहतूक करून पार पाडलें.

या कोयना धरणाच्या उभारणींत, त्या भागांत रहाणाऱ्या कांहीं खेडुतांना आपल्या घरादारांना मुकावें लागलें आहे. त्या लोकांनीं योजनेची उपयुक्तता जाणून मोठ्या आनंदानें हा त्याग केला. त्यांच्या रहाण्याची सोय दुसरीकडे जागा देऊन करण्यांत आली. त्यांनीं जुन्या कल्पना सोडून, आपली घरेदारें सोडून, देवाच्या मूर्ति घेऊन आपली असेल नसेल ती चीजवस्तु घेऊन आपल्या नव्या जागेंत मोठ्या आनंदानें आपले बिन्हाड धाटलें. हा त्यांचा त्याग कोयना योजनेच्या यशास कारणीभूत झाला नाही असें म्हणतां येणार नाही.

पहिल्या महायुद्धानंतर टाटांनीं कल्पिलेली ही कोयना योजना १९५४ च्या जानेवारी महिन्यांत प्रत्यक्षांत हातीं घेण्यांत आली व या योजनेचें दृश्यफळ मिळावयास १९६२ चा मे महिना उजाडावा लागला. आणखी योजना तिसऱ्या टप्प्यानें पुरी होण्यास परत कांहीं काळ लागणार आहे. पण हा काळ दीर्घ ठरणार नाही. अखेरच्या टप्प्यांत हें काम पूर्ण

ज्ञाल्यानंतर या योजनेपासून एकूण ६ लक्ष किलोवॅट वीज निर्माण होऊं लागेल. आणि पुष्कळशा पाण्यानें महाराष्ट्रांतील भाग सुजलाम् सुफलाम् होईल. कोयनामाईच्या या वीजेवर अनेक उद्योगधंदे कार्यप्रवण होतील. नवे उद्योगधंदे निघतील. असंख्य कामगारांना रोजगार लागेल. महाराष्ट्रांतील अगणित खेडी कोयनामाईच्या या कृपेनें, विद्युत रोषणाईनें तेजाळली जातील. आणि महाराष्ट्राचा संपूर्ण कायापालट होईल. यासाठीं महाराष्ट्राचा एक घटक म्हणून प्रत्येक महाराष्ट्रीय कोयनामाईस शतशः वन्दन करील आणि ज्यांच्या प्रदीर्घ प्रयत्नानें हें स्वप्न साकार झालें त्या साच्यांना धन्यवाद देईल.

स्थळपत्र. ◆◆◆
अनुक्रम ३६८५७ वि: प्रयाग

श्रीराजाराम प्रकाशन संस्थाचे

आगामी प्रकाशन

अमर श्रद्धास्थाने

लेखक :- कृ. रा. उर्फ मामा देसाई

याच लेखकाचें

वेगळ्या शिकारकथा

किंमत ३ रुपये

हे पुस्तक खालील पत्यावर मिळेल.

श्रीराजाराम प्रकाशन संस्था,
२०९४, शनिवार पेठ, कोल्हापूर.

॥ जय सहकार ॥

शेतकरी सहकारी संघ लिमिटेड, कोल्हापूर.

(स्थापना : २३-१०-१९३९)

प्रमुख कचेरी

जुना राजवाडा, कोल्हापूर.

तार " शेतकरी "

मुंबई शाखा

प्रमुख कचेरी : १२५.
गूळ मार्केट : ८९.
गोडावून : १७३.
औषध दुकान : ६२६.

९१, खांडबझार, मांडवी
मुंबई नं. ३
फोन. ३२१५५०
२४३६२८

शेअर भांडवल

रिझर्व्ह व इतर फंडस

खेळते भांडवल

३ लक्षावर.

७५ लक्षावर.

१ कोटीचेवर

विभाग

शाखा व कर्मने

केंद्रे

११

४३

५४

सन १९६१-६२ चा व्यवहार १७ कोटीचेवर

खत, डिझेल व मोबिल तेले, बैलछाप, मिश्रखते, धान्ये,
औषधे, वस्त्रवस्तू भांडार, शुद्ध गोडे तेल, लोखंड,
सिमेंट, पेट्रोल पंप, मुद्रणालय.

या द्वारे संघ गेली दोन तपे कोल्हापूर जिल्ह्यांतील

शेतकऱ्यांची अतिरत सेवा करित असल्याने

शेतकरी सहकारी संघ ही संस्था कोल्हापूर जिल्ह्यांतील
शेतकऱ्यांचे जीवनाशी समरस झालेली आहे.

ना. गो. सरदेसाई,
कार्यकारी संचालक.

बा. गो. माने,
अध्यक्ष.

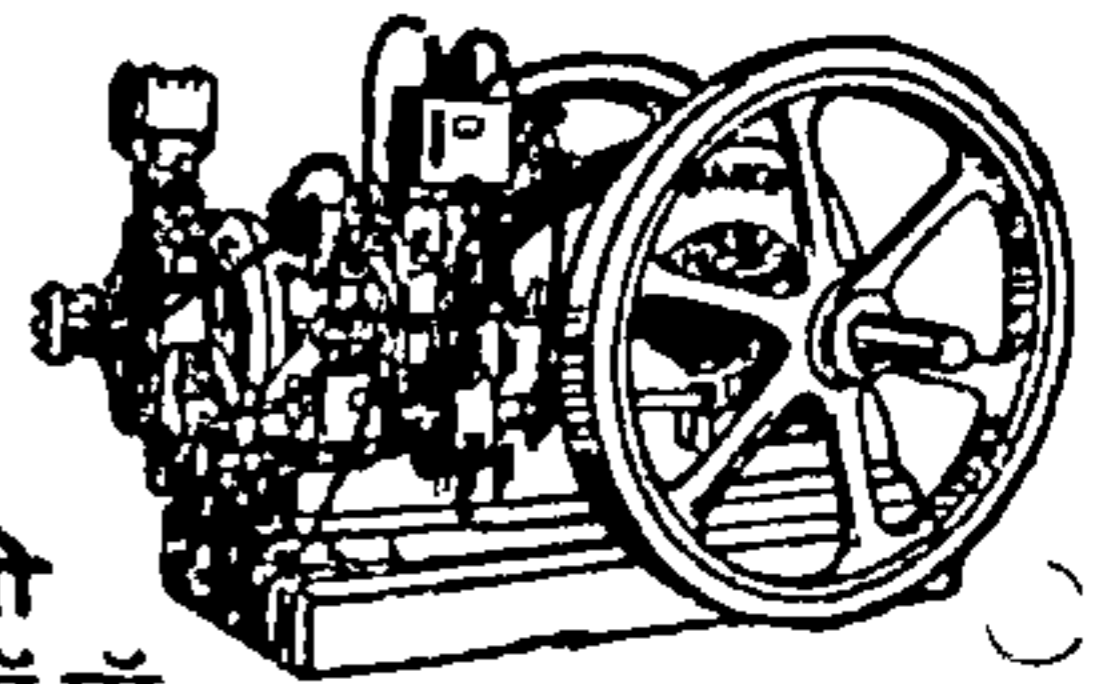
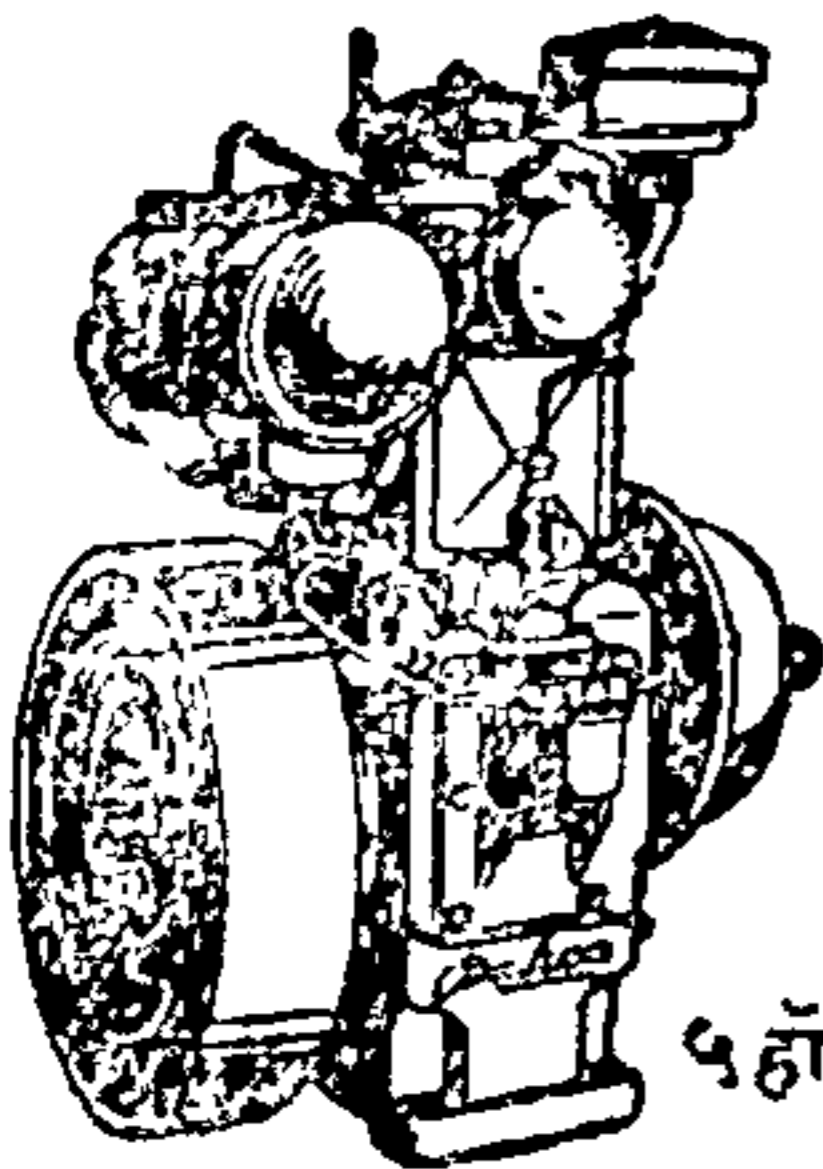

राष्ट्रीय संरक्षण विधीस सळ हातात मदत करा

‘ चीनने केलेले आक्रमण परतावून लावण्यासाठी व राष्ट्राच्या संरक्षणासाठी
एतथेक भारतीयानें सर्व शक्तिनीशी सरकारला पाठीमा देऊन राष्ट्रीय ऐक्यता
संगठीत केलां पाहीजे. संग करून राष्ट्रीय उत्पादनांत घट आणू नये जीवतोपयोगी
वस्तूच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे औद्योगिक व शैती मालाचे उत्पादनाचा
उत्क्रांक गांठला पाहीजे ’ पं जवाहरलाल नेहरू.

आणि पंत प्रधानांच्या! अवाहनास सक्रीय सहाय्य देण्यासाठीं
(भारत सरकारने मान्यता दिलेली व राज्य सरकारांच्या तगाई पोटी उपलब्ध)

उभी | **आडवी**
५ हॉ.पॉ. १६०० फेरे | ५ ते २१ हॉ.पॉ
व पॅको पंपिंग सेटस् वापरून

धा न्यो सा द ना चा उ च्यां क गां ठा

पॅको इंजिनियरींग प्रायव्हेट लिमिटेड.

शाहू सत्यशोधक समाजाचा कोल्हापुरांत अभिनव उपक्रम
करवीर नगरींतील नोकरी किंवा उद्योगधंदा करणाऱ्या भगिनींच्या
तान्ह्या मुलांचे, नोकरी मुदतींत योग्यप्रकारे संगोपन व्हावे

म्हणून

शाहू सत्यशोधक समाजाच्या महिला विभागातर्फे चालविलेले

सावित्रीबाई फुले पाळणागृह

नवीनच कोल्हापूर शहरांत सुरू करण्यांत आले आहे.

अधिक माहितीकरिता खालील पत्त्यावर चौकशी करावी.

भेटणेची वेळ :

सकाळीं ९ ते ११

पत्ता:- व्यवस्थापक

श्रीमति विमलाबाई बागल

२०५५, शुक्रवार, धनवडे गल्ली,
कोल्हापूर.

करवीर कामगार सहकारी सोसायटी लि. कोल्हापूर

या सोसायटीच्या मालकीची, कोल्हापूर शहरांत दगडाची खाण
असून तींतून उत्तम प्रकारचा दगड काढला जातो. या दगडापासून तयार
होणाऱ्या सर्व मालाचे नमुने विक्रीस तयार आहेत. मोठी खडी, कच खडी,
फाडी, फाडार, दगडी चौकटी वगैरे माल योग्य भावांत आणि खात्रीचा
पुरवला जातो.

खाणीचा पत्ता :-

गंजी माळ, जनावराच्या बाजारा-
शेजारी, वाशीनाका, कोल्हापूर.

ऑफीसचा पत्ता :-

१८७ सी " काटे बिल्डिंग, '
लक्ष्मीपुरी-कोल्हापूर.

चेअरमन

करवीर कामगार सहकारी सोसायटी लि.,
कोल्हापूर

REFBK-0013666